تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

راپەڕینی کوردان ١٩٢٥

پرۆفیسۆر م. أ. حەسرەتیان

جەلال وەهاب

منتدى اقرأ الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنْتَدى إقْرَأ الثَقافِي)

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنْتَدى إقْرَأ الثَقافِي)

براي دانلود كتابهاى مختلف مراجعه: (منتدى اقرا الثقافى)

www. Iqra.ahlamontada.com

منتدى اقراء الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردى ,عربي ,فارسي)

راپەڕینی کوردان
ساڵی ١٩٢٥

نووسینی

پرۆفیسۆر م. أ. حەسرەتیان

وەرگێڕانی

جەلال دەباغ

٢٠٠٦

ڕاپەڕینی کوردان
ساڵی ١٩٢٥

ناوی کتێب: ڕاپەڕینی کوردان ساڵی ١٩٢٥
- نووسینی: م. أ. حەسرەتیان
- وەرگێڕانی: جەلال دەباغ
- نەخشەسازی ناوەوە: طـــە حسین
- بەرگ: ئاسۆ مامزادە
- چاپ: کاوە حسین
- سەرپەرشتی چاپ: هێمن نەجات
- تیراژ: (١٠٠٠) دانە
- ژمارەی سپاردن: (٦٠٠)
- چاپی دووەم: هەولێر ٢٠٠٦
- چاپی یەکەم: ساڵی ١٩٨٤ لە چیاکانی کوردستانی باشوور چاپکراوەو ٢٠٠ دانەی لێ بڵاوکراوەتەوە
- نرخ: (١٥٠٠) دینار
- چاپخانە: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە

زنجیرەی کتێب: -٨٦- (١٨٩)

ISBN 91-973437-7-3

دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی
www.mukiryani.com
asokareem@ maktoob.com
2260311

ناوەرۆك

پێشەكی چاپی كوردی ١

پیشەكی چاپی عەرەبی ٥

خۆ ئامادەكردن بۆ راپەڕینەكە ٩

بەڕێوەچوونی راپەڕینەكە ٢٣

ئەوكاروبارە یاسایی و سوپاییانەی كە فەرمانڕەوایانی تورك بۆ ریشەكێشكردنی راپەڕینەكە بەجێیان گەیاند ٣٢

گیرانی رابەرانی كورد و مەحكەمەكردنیان ٥٧

سروشتی راپەڕینەكە ٧٣

سەرنجێكی پێویست لە وەرگێڕی كوردییەوە ٨١

لیستی تەواوی ناوەكان ٨٣

پێشەکی چاپی کوردی

خوێنەری هێژا و خۆشەویست.!

لەوەتەی دەوروپشتی خۆمان ناسیوە، ئێمە لە کوردستانی عێراق، ناوی شێخ سەعید و هەواڵی راپەڕینە پیرۆزەکەی دەبیستین و کوردستانی تورکیامان لەناوی شێخ سەعید و راپەڕینەکەی کوردان بە رابەرایەتی شێخی نەمر جودا نەکردۆتەوە، بەڵام ئەم ناوبیستن و هەواڵ زانینە زۆر کەم بووە.

کاتێك ئەم دانراوەی پرۆفیسۆر حەسرەتیان-م خوێندەوە، کە برای هێژا (باقی نازێ) لە روسییەوە کردوویە بە عەرەبی و برای دڵسۆز (باقی شیرین) چاوی پێداگێڕاوەتەوە، یەکسەر بڕیارمدا بیکەمە کوردی، تا چاپ و بڵاوی بکەینەوە و رۆڵەکانی گەلی کوردمان لە کوردستانی عێراق و ئێراندا لێ ئاگادار بکەین. لێرەدا دەمەوێ بڵێم بە تەواوی هاوبیر و هاودەنگم لەگەڵ ئەو وتارە پێویستەدا کە مامۆستای وەرگێڕ بۆ چاپی عەرەبی نووسیوە و سەرەڕای ئەوە دەڵێم ((ئای کە پێویستە رۆڵەکانی گەلەکەمان، بەتایبەتی لە کوردستانی عێراقدا، هەروا رێکخراو و حزب و هێزە نیشتیمانپەروەرەکان بە گشتی، بە وردی و ژیری لەم دانراوە

بــچكۆڵەیە، بایەخــدار و گرنگــە بكۆڵنــەوە و لــە دەرس و پەنــد و تاقیكردنەوە مێژووییەكانی راپەڕینەكەی شێخ سەعید كـەڵك و ســوودی تەواو وەربگرن. سەرەڕای پەند و دەرسەكانی شۆڕشەكانی شێخ مەحموودی حەفید و شۆڕشی ئەیلولی ١٩٦١ و كۆمــاری كوردســتان لـە مــەهاباد و ئەوانی تر. رۆژێكیش زووتر دەستبەرداری شەڕی برا كوژی و ناوخۆ ببن و بگەنە ئەو راستییە كە یەكێتی و خەباتی هاوبــەش مــەرجی ســەرەكی و زامنی هێنانەدی ئامانجەكانی بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتــەوەیی گـەلی كوردەو، خۆ ئەگەر گەیشتنە ئەو راستییەش ئەوا هێنانەدی ئەو یەكێتییە سەركەوتن دابین دەكات)).

لێرەدا دەمانەوێ هەر لەو كاتــەدا كـە نرخپێــدان و ستایــشی زۆرمــان بــۆ نووسەرەكە، مامۆستا (حەســرەتیان) و وەرگێــڕی نووســینەكە بــۆ زمــانی عەرەبی دەربڕین، ئەوەش دووپات بكەینەوە كە زانایــان و مێژوونووســانی یەكێتی سۆڤیەت بەگشتی و كۆماری ئەرمینیای سۆڤیەت بەتایبــەتی، بــە چەشنێكی راستگۆیانە و دەستپاك و مەوزوعیانە لە بابەتــەكانی زانــست و مێژوو دەكۆڵنەوە و بایەخیشیان بە مێژووی نەتەوەی ئێمە رۆژ لە دوای رۆژ زۆرتر دەبێ كە ئەمەش خۆی لە خۆیدا شایانی پێزانین و ســڵاو و ستایــشی نەتەوە چەوسێنراوە بەش بەشكراوەكەمانە.

ئێمە كە وەرگێڕانی كوردیی ئەم نامیلكە بەنرخەی پرۆفیسۆر (حەســرەتیان) پێشكەش بە خوێنەرانی بەڕێزی كــورد دەكــەین و چــاومان بڕیووەتــە ئــەو رۆژەی نموونەی ئەم نووسینە بەرزەیان تێدا بەزۆربەری زمانەكانی ناوچەكە و

جیهان چاپ و بڵاوده‌کرێته‌وه و بزاڤی رزگـاریخوازی کـوردیش ســه‌رکه‌وتنی مه‌زن بێنێته دی.

هیوادارین به وه‌رگێڕانی ئه‌م نامیلکه به‌نرخه خزمه‌تێکی بچووکمان به گه‌ڵ و مێژووی نه‌ته‌وه‌که‌مان کردبی.

جه‌لال ده‌باغ

تشرینی دووه‌می ١٩٨٤

پیشەکی چاپی عەرەبی:

وتارێکی پێویست

ئەم نامیلکەیەی وا لەبەر دەستی خوێنەراندایە لێکۆڵینەوەیەکە لەلایەن مۆنتیل حەسرەتیان- دکتۆری زانستەکانی مێژوویی-یەوە لە گۆڤاری پەیمانگەی رۆژهەڵاتناسی سەر بە ئەکادیمیای ئەرمەنی لە یەریڤان، بڵاوکراوەتەوە. شایانی باسەکە بڵێین دکتۆر (حەسرەتیان) هەندێك نووسینی تریشی لەسەر مێژووی گەلی کورد هەیە و تا ئێستاش لەم بوارەدا لەسەر پشکنین و لێکۆڵینەوە و توێژینەوە بەردەوامە و هەروا سەرۆکی بەشی کوردییە لە پەیمانگەی رۆژهەڵاتناسی سەر بە ئەکادیمیای ئەرمەنی لە یەریڤان.

حەسرەتیان لەم نامیلکەیەدا باسی راپەڕینەکەی شێخ سەعید دەکات، ئەو راپەڕینەی ناوبانگی لە دنیادا بڵاوبۆتەوە و گەلێك لە نووسەران باس و لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندنیان لەسە نووسیووە. لە ناو رۆڵەکانی گەلەکەماندا کەسێك نییە شتێك لەسەر ئەم راپەڕینە نەزانێت. سەرەڕای ئەوەش بە چاکمان زانی ئەم لێکۆڵینەوەیە بکەینە عەرەبی،

چونکه وەك ئێمە بزانین- ئەمە یەکەمین بابەتە لەم جۆرە کە بە عەرەبی چاپ و بڵاوبکرێتەوە.

دکتۆر (حەسرەتیان) زانا و مێژوونووسە و بەگیانی زانایەکی مەوزوعی ئەم راپەڕینەی باس کردووەو سەرەڕای خۆئامادەکردن بۆ راپەڕینەکە واقیعی هێزە سیاسییەکانی ئەو سەردەمەی خستۆتەڕوو. ئەوجا لە رەوتی راپەڕینەکە و هەلومەرجی ئەو کاتە کۆڵیوەتەوە و دواجار باسی کۆتاییهاتنە دڵتەزێنەکەی کردووە.

ئەم لێکۆڵینەوەیە کارێکی مەوزوعی و زانستانەیە. لەبەر ئەوە خوێنەر لەوانەیە لەم خاڵەدا لەگەڵیدا هاوبیر بێ و لەو خاڵەدا لەگەڵیدا هاوبیر نەبێ. بەڵام لە هەردوو حاڵەتدا وا هەست دەکات کە ناچارە راستگۆیی و مەوزوعێتی دانەرەکە رێز لێبگرێت.

خوێنەر لە خوێندنەوەی ئەم نامیلکەیەدا سەرنجەدەدا کەوا کەمالییەکان بە دڕندەییەکی وا راپەڕینەکەی کوردانیان دامرکاندەوەکە نێوچاوان لە شەرمەزاریدا ئارەقەی بۆ دەڕێژیێ. هەمووانیش ئاگاداری ئەو کوشت و بڕەن کە لە ساڵی ١٩١٥ دا بەرامبەر گەلی ئەرمەن کرا و دەی سا با پێکەوە بروسکەی وەزیری ناوخۆی تورکیا بۆ پارێزگاری حەلەب بخوێنینەوە:

((ئێمە لە بڕیاری جەمعیەت ئاگادارمانکردن کە سەبارەت بە قڕکردن و نەهێشتنی ئەرمەنەکانی تورکیا دراوە. هەر کەس لە دژی ئەم بڕیارە بوەستێت رێگەی نادرێ لە دایەرەکانی دەوڵەتدا فەرمانی بدرێتی یان

لەسەر فەرمان بەردەوام بێ. ئەو کاروبارەی دەکری هەرچەند سەخت و دڵڕەقانە بێ بۆ لەناوبردنیان پێویستە. گوێ مەدەنە تەمەن و جنس و ئازاری ویژدان)). جا ئاخۆ ئەو بڕیارە وەك بڕیارەکانی نازییەکان نین کە لەوە و دوا پەیدابوون؟ جا خوێنەران سەرنجدەدەن کە گەلێك بڕیاری لەم بابەتە و رەنگە سەختتریش لەلایەن حکومەتی ناهەمواری تورکیاوە بەرامبەر گەلی کورد لە کوردستانی تورکیادا دراوە؟. بەڵێ وەڵامی مستەفا کەمال ئاوها بوو، وەڵامی ئەو کابرایەی کە رۆژێك لە رۆژان پەنای بردەبەر ویلایەتەکانی رۆژهەڵات و بەڵێنی بە گەلی کورددا کە مافە نەتەوەییەکانی پێبدا.

راپەڕین لە مێژووی گەلی کوردماندا زۆرن، بەڵام کوشت و بڕ و قەسابخانە و سەربڕین بەرامبەری زۆرترن. بزووتنەوەکانی کورد لە هەموو بەشەکانی کوردستاندا، ئەمڕۆ لە هەموو کاتێکی پێشوو زۆرتر داوایان لێدەکرد مێژووی بزووتنەوەی کورد بخوێنن و لێی بکۆڵنەوە تا پەند و دەرس و تاقیکردنەوەی لێوەربگرن و ئەو هۆیانە دیاریبکەن کە بوونە مایەی شکستهێنان و ژێرکەوتنی ئەم یان ئەو بزووتنەوەیە و لەوانەشە کارەکە بۆ ئەوە کرابێ تا دووبارە ئەو هەڵانە نەکرێنەوە. چونکە ئەوە شورەیی نییە بزوتنەوەی کورد بکەوێتە هەڵەوە. بەڵام لەڕاستیدا شوورەیی ئەوەیە کە روودانی ئەو هەڵانە بەردەوام بن و خۆی لێیان بەدوور نەگیرێت. دەشێ ئەم لێکۆڵینەوەیەی دکتۆر حەسرەتیان لەسەر راپەڕینەکەی شێخ سەعید لە پێشەنگی ئەو لێکۆڵنەوانەدا بێ کە لەسەر ئێمەی رۆڵەکانی گەلی کورد، چ

کەسان یان ڕێکخراوەکان، پێویستە بیخوێننەوە و کەڵکی لێوەربگرن. بەرپا بوونی شۆڕشەکانی، یەك بە دوای یەك، لە مێژووی گەلەکەماندا بەڵگەی هۆشمەندی تەواو و ئاگادارییە سەبارەت بە باری ژیانی پڕ لە ژانی و چاوبڕینە دوارۆژێکی باشتر و کۆششی بەردەوامی بۆ پێکهێنانی ئەو بەیانییە جوانترە، بەیانی ئازادی و ژیانی پڕ لە شادی. ڕەنگە دکتۆر فوئادیش هەستی بەم خاسیەتە نیشتیمانییەی گەلەکەمان کردبێ، لەو کاتەدا کە بەرەو پەتی سێدارە هەنگاوی دەنا گوتی: ((من هەمیشە خەونی ئەوەم دەدی کە لە پێناوی نیشتمانەکەمدا گیانم بەختکەم، ئێستاش هیچ گومانم لەوە نییە کە ئاڵای سەربەخۆیی لەسەر ئەم خاکەی ئێستا ئێمەی لەسەر لەسێدارەدەدرێین بەرز دەکرێتەوە)).

ئێمە لە کاتێکدا ئەم نامیلکەیە پێشکەشدەکەین بە گەرمی سڵاو و ستایشی ئەو کۆشش و تەقەلایە دەکەین کە زانا و مێژوونووسانی سۆڤیەت بە مەبەستی ڕوونکردنەوەی لایەنە ئاڵۆزەکانی مێژوومان و بووژاندنەوەی لایەنە شاراوەکانی بەختی دەکەن.

خۆئامادەکردن بۆ راپەڕینەکە

راپەڕینەکەی کوردان لە ساڵی ١٩٢٥ دا، لە مێژووی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورددا، شوێنێکی گرنگی هەیە. سەرەتای خۆئامادەکردن بۆ ئەم راپەڕینەی کە پاشان ناوی بە ((راپەڕینەکەی شێخ سەعید)) برا، دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای ساڵانی بیستەکانی ئەم چەرخە. ئەم راپەڕینە بەرهەمێکی چالاکی کۆمەڵە نهێنییەکانی کورد بوو، بەتایبەتی ((کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان)) کە لە ئایاری ١٩٢٣ دا لەم کۆمەڵ بوونانەوە هەڵقولابوو. ئەم کۆمەڵەیە نهێنی بوو، لە چەند دەستەیەکی نهێنی پێکهاتبوو کە هەریەکەیان پێنج کەس بوون. بە پێی ناوی نهێنی بزووتنەوەکە یەکتریان دەناسی. هەروا لە دەرەوەی شانەکەیان نەدەبوو یەکتر بناسن، پەیوەندیش لەگەڵ شانەکە بە رێگەی یەکێك لە ئەندامانی دەستەی بەرەو ژوورترەوە رێکدەخرا(*): لەسەر ئەندامەکانی پێویست بوو ناوی رێکخراوەکە بلاونەکەنەوە، هەر کەسێك ئەوەی بکردایە بە توندی سزا دەدرا. ئەوکاتە عەقید خالد جبری بەگ رابەری رێکخراوەکە بوو. کە

(*) M. Toker. Seyh Sait ve Isyani Ankara 1968-5-35.

له نزیکخستنەوەی حاجی موسای سەرۆکی خێلی موتکا لە سەرکردایەتی ڕێکخراوەکەدا بەشداری کردبوو (حاجی موسا لەوەوبەر ئەندامی نوێنەرانی ئەو لیژنانە بوو کە ساڵی ١٩١٩ لە کۆنگرەی ئەرزروومدا هەڵبژێردرا بوون). هەروا عەقید جبری بەگ لە نزیکخستنەوەی خالدی حوسنی بەگی سەرۆکی خێلی حەسنان لە سەرکردایەتی ئەم ڕێکخراوەیە بەشداری کردبوو(*). هەروا هەوڵی دەدا دڵی سەرۆک خێڵەکانی تریش ڕاکێشێ. لەم ماوەیەدا کۆمەڵە توانی هەندێك ڕێکخراو لەناو سوپادا دامەزرێنێ و لایەنگیری هەندێك لە ئەفسەران بەدەستبخات. لەناو ئەوانەدا ئەفسەرانی عێراقیش هەبوون، ئەمەش بووە مایەی ڕێکخستنی پەیوەندی لەگەڵ بەغدا و حەلەبیش. لەلایەکی تریشەوە ڕابەرانی کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان، هەوڵیاندا کاربەدەستانی ناوخۆ کە لایەنگیریان بوون، هەروا سەرۆکی خێڵەکانی ڕۆژهەلاتی وڵات، لە چالاکیاندا بەشدارییان بکەن. بە بیروڕای ئەوان ئەم هەنگاوانە، بۆ سەرکەوتنی خەباتی چەکدارانە لە پێناوی هێنانەدی ئامانجەکانی کۆمەڵەدا زۆر پێویست بوون(*). یەکێك لەوانەی سەرکردەکانی کۆمەڵە

(*) خالد حەسنان بەگ سەرۆکی خێلی حەسنان بوو. هەر لەو کاتەشدا ڕابەری چوار کەتیبەی ((حەمیدی)) بوو. خالد بەگ لەلایەن خێلی حەسنانەوە کە سەدان سوارەی چەکداری هەبوو زۆر پشتگیری دەکرا.

(*) حوسێن بارزانی. حزب و ڕێکخراوە کۆمەلایەتییەکانی کورد لە خەباتدا لە پێناوی چارەی مەسەلەی کورددا (نامەی دکتۆرا) مۆسکۆ ساڵی ١٩٧٦، ل٤٥ (بە زمانی ڕووسی).

هەوڵیاندەدا بۆ لای خۆیان راکێشن، شێخ سەعید بوو کە لە کوردستانی تورکیادا خاوەنی ناوبانگ و دەسەڵاتێکی گەورە بوو(*).

شێخ سەعید پایەیەکی کۆمەڵایەتی بەرز و سامانێکی زۆری هەبوو، هەر لەبەر ئەوەش بوو رابەرانی کۆمەڵەکە بڕیاریاندا پەیوەندی لەگەڵ ببەستن و بۆ کارکردن لەگەڵیان گازیبکەن. لە کۆتایی هاوینی ١٩٢٣ دا یوسف زەیا (کە یەکێك بوو لە رابەرانی بزووتنەوەی کورد و پێشان نوێنەری بەدلیسی بوو لە پارلەماندا) لە خەنس چووە لای شێخ سەعید و لەم چاوپێکەوتنەدا لەسەر ئەوە رێککەوتن کە دەنگوباس بۆ یەکتری باسبکەن و دەربارەی رێکخستنی راپەرینی کوردان کاروبار پێکەوە رێکبخەن.

لە زستانی ١٩٢٣-١٩٢٤ دا رابەرانی کورد لە بالو کۆبوونەوە و بڕیاریاندا کە پێویستە چالاکی و هەڵسوڕانی بزووتنەوەی نهێنی کورد گەرمبکەن.

ژمارەی ئەندام و لایەنگرانی بزووتنەوەکە هەر لە زۆربووندا بوو؟ جابۆ ئەوەی سەرنجی حکوومەت رانەکێشن رابەرانی بزووتنەوەی کورد بە

(*) شێخ سەعید لە ناوچەی بالو لە ساڵی ١٨٦٥ دا لە دایك بووە. شێخ عەلی سەبتی باپیری لە کۆتایی چەرخی هەژدەیەمدا لە گوندی سەبتی (نزیك دیاربەکر)ـەوە باریکردووە بۆ بالو لەوێ لەسەر شێخێتی بەردەوام بووە. شێخی نەقشبەندی بووە. شێخ عەلی پێنج کوڕی بووە یەکێکیان شێخ مەحموودی باوکی شێخ سەعید بووە. پاش کۆچکردنی دوایی شێخ عەلی سەبتی شێخ مەحموود لە خەنس نیشتەجێ بوو، هەر لەوێش شێخ سەعید زانیاری ئایینی خوێند. بڕوانە:
Toker-Seyh. Sait ve Isyani. S. 31.

نهێنی و له کۆبوونەوەی تەنگەبەردا بڕیاریان دەدا. بۆ نموونە یوسف زەیا لە بەهاری ١٩٢٤ دا لای خالد جبری بەگ لە ئەرزڕۆم ((میوان)) بوو کە لەو چاوپێکەوتنەدا بڕیاریاندا، بە یارمەتی شێخ مەحمود و ئیسماعیل ئاغای سمکۆ کە هەردووکیان لە دەرەوەی تورکیا بوون، خێلە کوردەکان بەتەواوی چەکدار بکەن. هەروا رێککەوتن لە رێگەی سوریاوە یادداشتێك بنێرن بۆ کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان و داوایان لێبکەن یارمەتی بە کوردان پێشکەشبکەن. پاشان یوسف زیا نامەیەکی لە جبری بەگەوە برد بۆ شێخ سەعید کە لە کۆمسار بوو (ناحیەی خنس)، ئینجا چووە سەردانی ناوچەکانی تری وەك غویکسو، حاجی هومەر، تورکمان، غوکوگلان، کارلیوفا، ڤارتۆ، بەو چەشنە سەرۆك خێلەکان لەو بڕیارانەی کە درابوون ئاگادارکران(*).

لە پایزی ١٩٢٤ دا یوسف زەیا گەیشتە ئەستەنبوڵ و لەگەڵ ئەندامانی حزبی کۆماریی پێشکەوتنخوازدا(*) هەروا لەگەڵ کەسانیتری ناسراوی بەرهەڵستکاری مستەفا کەمالدا پەیوەندیی گرت.

(*) Serif Firat, Dosu Illere ve Varto tarihi Ankara 1961. S.P 126.

(*) حزبی کۆماری پێشکەوتنخواز لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٤ دا دامەزراوە. سەرۆکی حزب کازم قەرەبەکر پاشا بوو. ئەمینداری گشتی حزب علی فوئاد پاشا بوو. لە بەرنامەی حزبدا: ((پێشکەوتنی کۆمەلایەتی)) و ((ئیسلاحی)) و ((ریزگرتنی ئایینەکان)) و ((نامەرکەزی)) و کاروباری تری ئیسلاحی باسکرابوون. هەندێك لە نوێنەرەکانی پێشووی

شتێكی ئاسایی بوو كه چالاكی رابەرانی كورد ببێته هۆی ئاگاداربوونەوەی كاربەدەستانی توركیا. هەروا هەندێك له سەرۆكەكانی خێلی ((خورمیـك)) كه خێلێكی كوردە بـه نهێنـی كاربەدەسـتانی حكومـەتی توركیایـان لـه ئەنقەرە ئاگاداركرد كەوا راپەڕینێك له ناوایه و خۆی بـۆ ئامـادە دەكـری. بەپێی فەرمانی راستەوخۆی مستەفا كەمال حكومەتی توركیا هاتن یوسف زەیا و خالـد جـبری بـەگیان گـرت و لەگـەڵ پاسـەوانداریيەكی تونـدا بـۆ بەدلیسیان ناردن تا لەوێ بدرێنه دادگای سەربازی(*) هەروا حـاجی موسـا كه پێشان ئەندامی لیژنەی نوێنەران بوو گیرا. هەندێ كاروبـاری تریـان بـۆ گرتنی چەندان نیشتمانپەروەری ناسراوی كورد جێبەجێ كرد(*).

واپێویست بوو یەكێك هەڵبژێردرێ كه دوای خالد جبری بەگ و یوسف زەیـا سەرۆكایەتی (كۆمەڵەی سـەربەخۆیی كوردسـتان) بكـات. ئـەوەبوو شـێخ سەعید هەڵبژێردرا كه ببێته سەرۆكی كۆمەڵـه. ئینجـا كۆمەڵـه بڕیاریـدا راپـەڕینێكی فـراوان دەسـتپێبكات و، شـێخ سـەعید بـه یارمـەتی فەرمانبەرانی كورد له دایەرەی پۆسته و بروسكەی گەنج (ولایەتی بینگول) توانی چـاوی بـەو نامـەو بروسـكانه بكـەوێ كـه لـه نێـوان كاربەدەسـته

(كورد)بوونه ئەنـدامی ئـەم حزبـە. ئەمـەش بـووە هـۆی فـراوان بـوونی دەسـەڵاتی حزب لـه ویلایەتەكانی رۆژهەلاتی ولاتدا.

(*) M. S. Firat, Dosu illeri ve Varto Tarihi. S. 27.

(*) له ئاداری ١٩٢٥ دا خالد بەگ دەسترێژی لێكراو كوژرا، بەلام یوسف زیا له سێدارە درا.

تورکەکانـدا ئـاڵوگۆڕ کرابـوون. شـێخ سـەعید بەتایبـەتی سـەرنجی ئـەو لێکۆڵینەوەیەی دەدا کە لەگەڵ خالد جبری بەگ و یوسف زەیا لـە بـەدلیس دەسـتپێکرد کاربەدەسـتان وایـان لاپەسـند بـوو کـە شـێخ سـەعید وەك (شایەتێك) بۆ دادگا بانگبکەن. بەڵام شێخ سەعید داواکەی دادگـای دایـە دواوە و بەو بیانووەی کە نەخۆش و پیرە و(*) ناتوانێ لە دادگا ئامادەببێت. لەمەشەوە روون دەبێتەوە کە پێشگرتنی خالد جبری بـەگ، کاربەدەسـتانی تورکیا ئاگاداری چالاکی کۆمەڵـەی سـەربەخۆیی کوردسـتان نـەبوون. لـە تشرینی دووەمـی ١٩٣٤ دا کوڕەکـەی شـێخ سـەعید، عـەلی رەزا چـووە دیاربـەکر و حەلـەب تـا لەگـەڵ سـەرکردە کوردەکـانیتردا لەسـەر کـاتی رێکخستنی راپەڕینەکـە رێککـەوێت، کۆبوونەوەیـەکی لەگـەڵ کـردن کـە زۆربەی پیاوە ناسراوەکانی کورد لە تورکیا و عێراق و سوریا بەشـداربوون. لەو کۆبوونەوەیەدا بە درێژی وەزعی کوردستانی تورکیا باسکرا و بەشداران هاوبیربوون لەوەدا کە دابینکردنی مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد تەنیا لە رێگەی راپـەڕینێکی چـەکدارانەوە دەهێنرێنـەدی. هـەروا لەسـەر رۆژی دەستپێکردنی راپەڕین لە کوردستانی تورکیادا رێککەوتن کـە رۆژی ٢١ی ئاداری ١٩٢٥ (رۆژی جەژنی نەتەوەیی – نەورۆز) دەستپێدەکات. هـەروا لەم کۆبوونەوەیەدا دەستەی سەرکردایەتی راپەڕینەکەیان هەڵبژارد(*).

(*) Aksam. 19-8-1925.

(*) M. N. Dersimi, Kurdustan Tarihinde Dersim, Halep 1925. S. 174.

پاش ئەوە عەلی رەزا لە ١٥ی تشرینی دووەمی ١٩٢٤ دا چووە ئەستەنبوڵ و چاوی بە پیاوی ناسراوی کورد سەید عبدالقادر کەوت. لەم چاوپێکەوتنەدا عەلی رەزا باسی وەزعی ولایەتەکانی رۆژهەلاتی کرد و باری سەرنج و نەخشەکانی دەستەی سەرکردایەتی راپەڕینەکەی خستە پێش چاو هەروا باری سەرنجی خۆی لەسەر نەخشەی سەرکردە کوردەکانی حەلەب و عێراق دەربڕی. سەید عەبدولقادر پێشنیارێکی خستە پێش چاوی عەلی رەزا کە بزووتنەوەی کورد شێوەیەکی ئایینی هەبێ. ئەو کاتە ئەمیش بە هەموو هێز و توانایەوە دێتە پاڵ بزووتنەوەکە ئەوجا هەندێك چاپەمەنی کە دژی مستەفا کەمال بوون دا بە عەلی رەزا تا لە ولایەتەکانی کورد بلاّوبکرێنەوە.

عەلی رەزا گشت ئەم مەسەلە و بیروڕایانەی بردەوە بۆ بەشدارانی ئەو کۆبوونەوەیەی کە لە سەرەتای کانوونی دووەمی ١٩٢٥ دا لە گوندی کیریکخان (لە ناحیەی بالو)(*) پێکهات. سەرەڕای رێوشوێنی راپەڕینەکە، ئەو ناکۆکییانەی کەوتبووە نێوان کوردە سوننییەکان و کوردەکانی قزلباش کە حەزیان نەدەکرد بێنە پاڵ راپەڕینەکە. لە کۆبوونەوەکەدا ئەوەش گوترا کە بەشداری نەکردنی خێڵەکانی قزلباشی ناوچەی وارتو (ولایەتی موش) و خنس (ولایەتی ئەرزڕوم) مانای بوونی گوسپ و تەگەرەیە لە پێش راپەڕینەکەدا. هەر چەندە شێخ سەعید

(*) M. S. Firat. Dosu illeri ve Varto Tarihi S. 129.

هەوڵی دەدا ئەم خێڵانەش لە ڕاپەڕینەکەدا بەشداربیکەن ، بەڵام ئەوەی بۆ نەچووە سەر. هەروا شێخ سەعید هەوڵیدا خێڵەکانی دەرسیم بۆ ڕاپەڕینەکە ڕاکێشێت بەڵام لەمەشدا سەرنەکەوت(*).

هەر لەو کاتەدا لە زۆر ولایەتی ڕۆژهەڵاتی ولاتدا بەچاکی دەستکرا بە خۆئامادەکردن بۆ ڕاپەڕین لە دژی دەسەڵاتداریی تورك. لەناو سەرکردەی خێڵەکانی دەرسیمدا گفتوگۆ دەربارەی ڕێوشوێنی خەبات بۆ ڕزگاربوون لە تەوقی کۆیلایەتی تورکیا هەر بەردەوام بوو. سەرەڕای ئەوەش زرۆیان سیاسەتی ڕێککەوتنیان پەسەند کرد و بەرژەوەندی خۆیان بە چاکتر دەزانی و هەر لەسەر خەو و خەیاڵ و هیوارداری سیاسەتی کەمالییەکان لە بارەی مەسەلەی کوردەوە دەژیان و یەك لەوانەی ئەم ڕێبازەی پشتگیریکرد حەسەن خێری نوێنەری دەرسیم بوو لە ئەنجوومەنی گەلی تورکی مەزندا، هەندێکیش پێچەوانەی هەڵوێستی حەسەن خێری ڕاوەستانەوە، وەك بیار نوری دەرسیمی و سەعید ڕەزا کە هەردووکیان چاری بنەڕەتی مەسەلەی کوردیان پشتگیریدەکرد، هەندێك کەسانی تری ناسراوی کوردیش لایەنگیری ئەمانی دەکردن. لەوانەی کە بڕوایان بە بەڵێن و پەیمانی کاربەدەستانی تورکیا نەکرد و خەباتی چەکداریان بە تاقە ڕێگای هێنانەدی مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد دەزانی.

(*) S. S. Aydemir. T. Adam Mustafa Kemal. Cilt.3 Istanbul 1966. S. 225.

سەرەڕای ئەوەش خێڵەکانی دەرسیم لە بزووتنەوەکەی شێخ سەعیددا بەشدار نەبوون. لەکاتێکدا کوردانی ڕۆژهەلاتی دەرسیم بۆ ڕاپەڕینێکی گەورە خۆیان سازدەکرد، چەند سەرۆك خێڵێکی دەرسیم لەسەر پلەوپایەی ناو ئەنجوومەنی گەلی تورکیا لە ناکۆکی دابوون و بەم کارەش یارمەتییەکی باشی کەمالییەکانیاندا کە سوودیان لە ناکۆکی ناو خێڵەکان وەرگرت و سیاسەتی دوژمنایەتیکردنی گەلی کوردیان بە جێگەیاند.

ئا لەم ماوەیەدا بێزاری لەناو دانیشتوانی ولایەتەکانی ڕۆژهەلاتدا پەرەی دەسەند. ئەمەش بە ئاشکرا لەکاتی سەردانەکەی شێخ سەعید بۆ ئەو ناوچانە دەرکەوت. ئەوەبوو بە سەدان چەکداری کورد چوونە پاڵی. هەروا تەواوی دانیشتوان بە گەرمی پێشوازییان لێکرد. لە نیوەی دووەمی مانگی کانوونی دووەمدا کۆمەڵێکی زۆر لە شێخ و ئیمام و پیاو ماقوڵان لەگەڵ شێخ سەعید چوونە سەردانی مەڵبەندی ولایەتی داراهینە (گەنج) و ناحیەی لیجەوخانی(*). لە ڕۆژی ٥ی شوباتی ١٩٢٥ دا شێخ سەعید لەگەڵ سەد سوارەی چەکدار و کۆمەڵێك لە ڕابەران خانێ بەجێدەهێڵن و دەچنە گوندی پیران(*). لەوێ میوانی عەبدولڕەحیمی برای دەبێ، هەر ئەو شەوە ملازمی یەکەم حوسنی ئەفەندی لەگەڵ مستەفا عاسم و پانزە سەرباز دەگەنە مالی عەبدولرەحیم و لە شێخ سەعید داوا

(*) M. Toker, Seyh Sait ve isyani S. 37.

(*) گوندی پیران دەکەوێتە ناحیەی ئەرگانی (لە ولایەتی بینگول).

دەکەن دە کوردیان بە دەستەوە بدا کە بە کوشتن تاونبارن و وان لە مالّی بەحری ناویّك.

لە وەلاّمدا شیّخ سەعید گوتی: ((ئیّمە بەهەڤرا گەیشتووینە ئیّرە، هـەڤالّی یەکین. هیّڤیدارم تا من لڤربم خراپەتان بۆیان نەبیّ. کاتی ئەزدچم ئیّوە چۆن دەخوازن وابکەن))(*).

شیّخ داوای لیّکردن کە دەستیان بۆ نەبەن، بەلاّم ئەفـسەرە تورکەکـە وای دەربڕی کە ریّزی کەس ناگریّت و تەنیا بەپیّی یاسای کۆماری دەجولیّتەوە و فەرمانیدا تاونبارەکانی بـدریّن بـە دەسـتەوە. کاتیّـك فـەرمانی ئـەو ئەفسەرە جیّبـەجیّ نـەکرا، لیّکـدانی چـەکداری لـە نیّـوان خەلّکەکـە و کۆمەلّی ئەفسەرەکاندا بە سـەرۆکایەتی حوسـنی ئەفەنـدی روویـدا. لـە ئەنجامدا هەندیّکیان لیّ کوژران و ئەوانیتر بـە دیـل گـیران و ئـەم پیّـك هەلّپژانە کە سالّی ١٩٢٥ لە گوندی پیران روویـدا ریّگـەی لـە نەخـشەی راپەڕینەکە بڕییەوە.

لە راستیدا شیّخ سەعید لەو باوەڕەدابوو کە کوردەکان هیّشتا ئامادەنین بـۆ بەشداری لە راپەڕینیّکی گەورەدا. لەبەر ئەوە لە گوندی پیران دەرچوو بەرەو گەنج کەوتەڕیّ بۆ ئەوەی رووداوەکەی پیران جلّەو گیربکات و ریّگەنـەدا بـۆ ناوچەکانیتر بلاّوبیّتەوە، بەلاّم کاتیّك شیّخ تایـەری بـرای بـە رووداوەکـانی پیرانی زانی لە رۆژی دەی شوباتدا لە لیجـە پۆسـتەی گـرت و لـە یـانزەی

(*) M. U. Dersimi, Kurddistan tarihinde Dersim- S. 176.

شوباتدا بەخۆی و دووسەد کەسەوە چووە خزمەت شێخ سەعید لـە گـەنج و ئەو پارە و بەڵگە و ئەوراقانەی گیرابوون بەدەستی گەیاند. ئەم دوو رووداوە بەسەرتای دەستپێکردنی راپەڕینەکە دادەنـرێن و ئـیتر لـەو هەلومەرجـەدا لەپێش شێخ سەعیدا هیچ نەمایەوە ئـەوە نـەبێ بڵـێ: ((وا دیـارە ئەمـە دەسستی قەدەرە))(*) و بەکردەوەش لە راستیدا بووە رابەری راپەڕینێك کـە پێش کاتی خۆی هەڵگیرسا.

لە رۆژی چواردەی شوباتدا شێخ سەعید و لایەنگرانی کە ژمارەیان گەیشتە دە هەزار کەس، دەسەڵاتیان بەسەر شاری گەنجدا گرت(*).

هەروا والی و کاربەدەستە تورکـەکان بـەدیل گـیران و فـەقێ حـسان کـە سەرۆکی خێلی موودان بـوو کـرا بـە والی گـەنج و یاسـایەکی نائاسـایی دەرکرد و، بەپێی ئەو یاسایە شـاری گـەنجی کـرد بـە پایتـەختی کـاتیی کوردستان و هەموو کوردێکیش لەپێناوی باوەڕدا بە تێکۆشەر دادەنـرێن و، هەموو دەسەڵاتێکی ئایینی و دنیایی کەوتە دەستی شـێخ سـەعید و پێویست کرا گشت باج و کوێلەکانیش بۆ گەنج رەوانە بکرێن(*).

(*) M. S. Firat Dosu illrei ve yarto tarihi s. 132.

(*) M. N. Dersimi, Kurdistan Tarihinde Dersim. S. 177.

(*) M. N. Dersimi, Kurdistan tarihinde Derdim S. 177.

راپەڕیوەکان بانگەوازێکیان بڵاوکردەوە و باجی ((   ))(*) کە زۆر چارەگران و قورس بوو بەسەرشانی هاونیشتمانییەکانەوە، لایان برد و داوایان لە دانیشتوان کرد لەجیاتی ئەوە ئازووقە و شتی وا بۆ شۆڕشگێڕان بنێرن، ئەم کارەش لەلایەن کۆمەلانی خەڵکی جوتیارەوە پەسەند کرا و بەشی زۆریان لەدژی کاربەدەستە تورکەکان دەستیان دایە چەك(*). لە ماوەیەکی کورتدا راپەڕینەکە لە خاکێکی فراواندا تەنییەوە و چوار ولایەتی رۆژهەڵاتی گرتەوە(*).

ئەو هۆیانەی لە سەرەتاوە بوونە هۆی سەرکەوتنی راپەڕینەکە گەلێکن، ناخۆشی رێگاوبان و زۆری دۆڵەکان بوونە یاریدەدەری شۆڕشگێڕان و هەر لەو کاتەشدا گەلێك گیروگرفتی گەوەریان خستە پێش جوولانەوەی سوپای تورکیا.

هەروەها شێوەی پێکهاتنی نەتەوەیی ئەو ناوچانەی راپەڕینەکەیان تێدا روویدا لە قازانجی راپەڕیوەکان بوو. بۆ نموونە لەو ولایەتانەی کە شۆڕشگێڕان دەستیان بەسەرداگرتن شەش سەد هەزار کورد هەبوون. واتە سێ هێندەی ژمارەی تورکەکان دەبوون، وێڕای ئەوەش سەد هەزار چەرکەسی لەو ناوچەیەدا دەژیان. ئەمە سەرەڕای کەمایەتییەکی عەرەبی و

(*) لە چاپی عەرەبیدا وشەی ناو دوو کەوانەکە نە نووسراوە- ج. د.

(*) س-س ئەفا ناسیف باری کەمە نەتەوایەتییەکانی تورکیا- یەریڤان ١٩٦٣.

(*) S. S. Aydemir, Ikrnci Adim. Ismet Inunu Cilt I. Istanbul 1968. S. 308.

کەمایەتییەکی ئەرمەنی. شایانی باسە رۆڵەکانی ئەم کەمە نەتەوایەتییانە شۆڕشگێڕەکانیان خۆش دەویست و زۆریشیان بە چەکەکانیانەوە چوونە پاڵیان. شان بە شانی ئەوان لە دژی ئەو چەوسانەوەیە دەجەنگین کە لەلایەن کاربەدەستانی تورکیاوە تووشی هاتبوون. ئەم هۆیانە هەموویان لەسەرەتاوە ببوونە یاریدەدەری سەرکەوتنی بزووتنەوەکە.

ئارمسترونغ لەم بارەیەوە نووسیویەتی و دەڵێ:

((راپەڕینەکە لە کوردستان و ولایەتەکانی رۆژهەڵات هەڵگیرسابوو. هەروا هەڕەشەی لە ناوچەکانیتریش دەکرد و تەخت و بەختی کۆمار هاتبووە لەرزە(*).

(*) H. C. Armstrong Geey Wolf. Mustafa Kemal. London. 1934. P. 264.

بەرێوەچوونی ڕاپەڕینەکە

لە ناوەڕاستی شوباتی ١٩٢٥دا، شێخ سەعید پەلەکانی حاجی حەسەن و عومەر فارۆ هەروا هۆزی مستان و بۆتانی لە خوارووی چیایا جۆرا رابەرێتی کردو لە رۆژی بیستەمی ئەم مانگەدا دەسەلاتی بەسەر لیجەوخانی داگرت و هێزەکەی سالح بەگ (خەلکی خانی) هاتە پالی و شێخ بە دۆلی خانیدا بەرەو دیاربەکر کەوتەرێ و لە رۆژی بیست و هەشتەمی شوباتدا و لە دەوروبەری شاری دیاربەکر هێزێکی گەورەی شێخ شەمسەدین هاتە پالی و هەر لەو کاتەشدا لە بیست و نۆیەمی شوباتدا شێخ عەبدولرەحیمی برای شێخ سەعید لە ناحیەی مادن (لە ولایەتی ئالی عەزیز) رابوو، بەلام شێخ ئەیوب لەگەل ٥٠٠ جەنگاوەردا لە چرمێك (لە ولایەتی دیاربەکر) هاتە پال شێخ عەبدولرەحیم و لەوێوە بەیەکەوە بەرەو ئەرگانی هاتن. لە رۆژی بیست و هەشتەمی شوباتدا شاری تالا بووە بارەگای شێخ سەعید و سوپای کورد کە ئەو کاتە ژمارەی گەیشتە بیست هەزار سەرباز، لێرەشەوە دەنگوباسیان لەو هێزانەی کوردەوە بۆ دەهات کە لە ماردین و ئەرگانی و مادن لە کاردا بوون.

لێرەدا دەبێ ئەوەش بلێین کە سەرکەوتن و پێشکەوتنی کوردان لە ئەنجامی هێرشێکی ڕێکوپێکی هێزی سوپاییەوە نەبوو. شێخ سەعید خۆی رابەرێکی سوپایەکی رەسمی نەبوو بەڵکو رابەری پەلەکانی هۆزەکانی کورد بوو کە راستەوخۆ سەرکردەیی دەکردن و هەر چەندە کوردەکان ببزوتنایەوە ئەوەندەش دانیشتوانی ناوچەکان دەچوونە پاڵیان و هەر شوێنێکی دانیشتوان دەستیان بەسەردا بگیرایە بەڕێوەبەرێتییەکی نوێی تێدا پێکدەهات ئەگەرچی ئەم بەڕێوەبەرێتییە هەموو کاتێك وانەبووە کە پێویستە، لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ سەرنجی ئەم خاسیەتە بدرێ، هەر لە سەرەتای هەڵگیرسانی راپەڕینەکەوە تا ئەو رۆژەی لە سێی مارتی ١٩٢٧ دا عیسمەت پاشا دەسەڵاتی گرتە دەست. کوردەکان لە ڕووی سەربازییەوە بەهێزتر بوون، ئەمەش بە ئاشکرا ئەوە دەردەخا کە دانیشتوانی ناوچە رزگارکراوەکان شێخ سەعیدیان خۆش دەویست و لایەنگیری بوون. شێخ سەعید داوای دەکرد ئایین لە فەرمانڕەوا کافرەکانی ئەنقەرە رزگار بکرێ. بەم کارەش ئامانجی راستەقینەی راپەڕینەکەی لە جەماوەری فراوان دەشاردەوە کە دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردبوو، کە پایتەختەکەشی دیاربەکر بێ. ناتەواوییەکی جەوهەری سیاسەتەکەی شێخ سەعید ئالێرەدابوو. گەلێك لە رابەرانی کورد بایەخێکی تەواویان نەدایە داخوازییە ئایینییەکەی شێخ سەعید و هەروا حەزیان نەدەکرد لە پێناوی ئاییندا بچنە جەنگەوە.

سەرکردەکانی کورد دەیانویست پاش رزگارکردنی دیاربەکر دانانی دەوڵەتێکی سەربەخۆیی کورد ئاشکرا بکەن، بەڵام دیاربەکر رەوتی جەنگەکانی بۆ قازانجی کاربەدەستە تورکەکان گۆڕی.

شێخ سەعید هەستیکرد کە هێزەکانی دەستگرتن بەسەر دیاربەکردا بەش ناکات، جا بۆ ئەوەی سوود لەکات وەربگرن لەگەڵ دەستەلاتداری دەستی بە وتووێژ کرد بۆ ئەوەی هاونیشتمانییە کوردەکان لەناو شارەوە بتوانن راپەڕن، بەڵام کاربەدەستانی دیاربەکر کە ئەو کاتە عەلی جەمال (میرداجی) پارێزەر بوو. کازم پاشا لە شارا فەرماندەی سوپا بوو (ئوربای) سەرۆکی کەنیسەش مورسل پاشا بوو هەموو نوختە گرنگەکانی شاریان گرت و چاوەڕوانی یارمەتییان دەکرد. کاربەدەستان چەکیان بەسەر دانیشتواندا دابەشنەکرد و سوپا بە تەنیا ئەرکی پاراستنی شارەکەی گرتە ئەستۆ، جا لەبەر ئەوەی کاربەدەستان قایل نەبوون شار بدەن بەدەستەوە، شێخ سەعید لە سەرەتای ئاداردا بڕیاریدا پەلاماری شار بدا.

تیپە چەکدارەکانی کورد کە بە تفەنگی راو و تفەنگی ماوزەر چەکدار بوون و هەندێکیان چەکی دەستیان گالوك بوو هەوڵیاندا بچنە ناو شارەوە و لە شەوی یانزەی ئاداردا تیپێکی هەڵبژاردەی جەنگاوەران لە دەرگای ماردینەوە بۆ ناو شار نێردران و چوونە پاڵ لایەنگرانی شێخ کە لەگەڵ هێزەکانی تورکیادا بەیەکدا هاتن، بەڵام هێزەکانی تورکیا بەسەریاندا زاڵبوون. جەنگاوەرانی کورد هاواریان ئەکرد (بژی سەربەخۆیی، بژی کوردستان). لە شەڕێکی سەختا کە هێزەکان

هاوسەنگی یەك نەبوون سەد و پەنجا کورد شەهید کران و ئەوانی تریشیان لەناو تاریکایی شەوا لەشار دەرچوون. هەندێکیشیان گەڕابوونەوە بۆ ماڵەکانیان لە شاردا.

دوای ژێرکەوتنی شێخ سەعید لە دەستەلات گرتن بەسەر دیاربەکردا، فەرمانی بە هێزەکانیدا کە بگەڕێنەوە، ڕۆژ بە ڕۆژ وەزعی هێزەکانی خراپتر دەبوو. لە باکوورەوە چل هەزار سەرباز و لە باشوورەوە سی هەزار سەرباز لە هێزەکانی حکوومەت گەمارۆیان دابوون و ئەو کاتە شێخ کۆششێکی بێ ئەنجامی دەکرد کە سەرکردە کوردەکان کۆ بکاتەوە و هەموو توانایەکی یەدەگی بە شەری و ماددی بۆ چاك بوونی بارودۆخی ڕاپەڕینەکە بخاتە کار. شێخ سەعید لە نامەیەکدا بۆ شێخ عەبدولڕەحمان و شێخ ئیسماعیلی برای نووسیوە دەڵێ:

((ڕۆژی هەینی لە سەعات چواردا نامەکەتانم پێگەیشت کە ڕۆژی ١٩ی شەعبان (١٥ی ئاداری ١٩٢٥) نووسیووتانە. هەروا نامەیەکی شێخ محەمەد ڕەشیدی لەگەڵ بوو، گوتووتانە بۆزان ئاغا و شێخ ئەیوب هاتوون بۆ کارانج و دەتانەوێ هەروا منیش بگەمە ئەوێ. حەزم دەکرد سەرتان لێبدەم، بەڵام هەر ئێستا ڕەشید ئاغام لەگەڵ سەد سوارە بۆ بەرەی ڕۆژهەڵات نارد و ئەمڕۆش چاوەڕوانم-خوا بیکات- عەشیرەتی نیرگیان بگات و ئەوانیش بۆ بەرەی شەڕ دەنێرم و هەروا تایەر و شێخ سەراجم نارد بۆ ناوچەکان تا ورەی جەنگاوەران بەرز بکەنەوە و هێشتا نەگەڕاونەتەوە. دوای گەڕانەوەیان هەندێ کاروباری پێویست جێبەجێ دەکەم و دێم بۆ

ناوچەکانیان بۆ قسە و باس لەگەڵ بوزان ئاغا و شێخ ئەیوب، ئێوەش دەبێ ئارام بگرن و جەنگاوەران دەبێ لە سنووری شەریعەتی ئیسلامیدا بجوڵێنەوە و دوورکەونەوە لە تالآنکردنی ماڵی موسلمانان، بەڵام هەروەك لـە نامـەی پێشوودا بـاسمکردبوو لـە کـاتی زۆر پێویـستیدا ئازووقـە و یارمـەتی لـە عەمبارەکان وەرگرن و پسوولەیەکیان بدەنێ کە وەرتـانگرتووە تـا لەپاشـدا یان بە ماڵ و یاخود بە پارە بیاندەینەوە)).

خزمەتکاری جەنگاوەران

محەمەد سەعیدی نەقشبەندی(*)

بەڵام بە هەوڵ و کۆششی رابـەرانی راپەڕینەکـە نـەیانتوانی هێرشـی هێـزە زاڵەکانی تورکیا راگیر بکەن.

لەم کاتەدا هێزەکانی تورکیا لـە دەوروبـەری دیاربـەکر نزیـك دەبوونـەوە و هێزەکانی شێخ سەعیدیش بـەرەو دۆڵـەکانی خـانی دەکـشانەوە، ئـالێرەدا هێزەکەی شێخ عەبدولرەحمان کە لە ئەرگانی بـەزی بـوون هاتنـە پاڵیـان و پـاش بـەرگری کردنێکـی کـورت راپـەڕیوەکان ناچـاربوون بـۆ داراهینـی پاشەکشە بکەن و لەوێش بوونە چەند کۆمەڵێك و لە دارستانەکانی گەنج و پاڵوو چەبەق چوور خۆیان شاردەوە، شێخ سەعیدیش لەگەڵ شێخ و سـەرۆك

(*)“Hksam” 27, 4. 1925.

خێلەکان لە داراخانی دەرچوون و لە ٢٧ی ئاداردا گەیشتنە چەبەق چوور لەوێ چاوەڕوانی هاتنی عەبدوڵڵا و شیفی و شێخەکانی تری ئال عەزیز و فارتو و کیفییان کرد(*).

لە ٢٦ی ئاداردا هێزەکانی تورکیا هێرشێکی توندیان کردە سەر ناوچەکانی دیاربەکر و فارتو و عەزیز بەو هۆیەوە فەیلەقێکی لەشکری یەکەمی تورکیا گەیشتە ناو شاری فارتوو، سەرکردە تورکەکان دەیانویست لەهەر چوارلاوە دەوری ڕاپەڕیوەکان بگرن و ڕێگەی گەیشتنە عێراق و سوریا و ئێرانیان لە روو دابگرن(*). یەکێ لەو هۆیانە کە یاریدەی سوپای تورکیایاندا کە بتوانن پێشکەون ئەو ئاژاوە و تالآنکارییە بوو کە لەناو شاری ئال عەزیز و شارەکانیتردا ڕوویدا بوو، سەرەڕای ناکۆکی نێوان ڕابەرانی کورد و ڕۆیشتنی هەندێکیان و هەندێك لە سەرۆکی خێلەکان بۆ پاڵ تورکەکان (بەتایبەتی خێلەکانی ئال عەزیز)، بۆ نموونە نەجیب ئاغای سەرۆکی خێڵ لە (ئورفا) و بەگەکانی ئال عەزیز و هەروا خێلەکانی ڕۆژهەلاتی دەرسیم وەك خەفیران و لولان و ئەبزولان و سۆران بە سەرۆکایەتی ڕابەری ئایینی دوغان دیۆئوغلو حسێن کە لەگەڵ تورکەکان هاوکاری کرد و ناپاکی لەگەڵ بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد کرد و لە پشتەوە لە هێزە ڕاپەڕیوەکانیدا کە لەگەڵ شێخ سەعید بوون و لە ئەنجامدا ڕاپەڕیوەکان ناچاربوون لە یەکی نیساندا بەرەو

(*)M. S. Firat, Qsgn, iheri ve Varto tarihi S. 134.

(*) S. S. Aydemir, T. Adam. Mustafa Kemal Cilt 3, S. 226.

ئـالۆ(*) بکـشێنەوە کـە هێـزە حکوومییـەکانی کـازم پاشـای لێ نزیـك بووبوونەوە. زۆربەی زۆری کوردەکان (نزیکەی پێنج هەزار کەس) کـشانەوە بۆ دۆڵی میند و بۆسەیەکیان بۆ کەتیبەی پێنجەمی نازم پاشا نایەوە و لـە رۆژی سێی نیساندا شەریکی سەخت قەوما و یەك رۆژی تـەواوی خایانـد و پەلە کوردەکان شەڕێکی زۆر ئازایانەیان کرد، بـەڵام ناچـاربوون لـەو دۆڵـە بکـشێنەوە و بـۆ دارسـتانەکان پـەنا بـەرن، بـەڵام شـێخ شـەریف لەگـەڵ پیاوەکانیدا رووی کردە چیایاجۆرا تا بگاتەوە پاڵ شێخ سەعید و لە شەشی نیساندا هێزەکانی حکومەت گەیشتنە چەبەق شوور. بۆیە شـێخ سـەعید و هاوکارانی کە ژمارەیان سێ سەد سـوار دەبـوون ناچـار بـوون بـۆ سـولخان پاشەکشە بکەن، خێلی خۆرمیك پشتگیری کاربەدەستە تورکەکانیان کـرد. بۆ نموونە سەرۆکی ئەو خێڵە گوجوك محەمەد خولیوس ئەفەنـدی سـێ سـەد چەکداری خستە ژێـر دەسـتی تورکەکانـەوە لـەدژی راپـەڕیوەکان و عـەلی کەمالی برایشێ سەد سوارەی بۆ تورکەکان تـەرخانکرد. هێزەکـانی تـورك لەگەڵ ئەو خێڵانەی پشتگیرییان دەکردن توانییان هێـزی کـوردان ببـەزێنن بەتایبەتی خێلی جبران لە دۆڵی کارلیۆف و هەردوو سەرۆکی ئەو خێلە بابۆ و حتۆ لەگەڵ پەنجا سوارەدا بۆ ناوچەی سون کشانەوە و لە عەشـق مەیـدان گەیشتنەوە هێزەکانی شێخ سەعید.

(*) M. N. Dersimi, Kurdistan tarihinde, dersim, s. 187.

سەرکردەکانی تورك بۆ ئەوانەی یارمەتی هێزەکانی حکومەتیان دابوو. بۆ سەرۆکەکانی خێلی خۆرمیك و دانیشتوانی کیفی پیرۆزباییان نارد و بروسکەی مستەفا کەمالی سەرکۆمار درایە زوخت کە والی ئەرزرۆم بوو. هەروا کازم کە چاودێری سوپای سێیەم بوو، لەگەڵ عوسمان نوری کە سەرکردەی هێزی یانزەیەم بوو(*).

لە کۆتایی ئاداری ١٩٢٥ دا خالد حەسەنان و عەلی رەزا و خالد جبری و رابەرانی تری کورد لەگەڵ هەزار سوارەدا ناچاربوون دوای ژێرکەوتنی هێرش بۆ سەر خەنس بەرەو رۆژهەلات بکێشنەوە(*).

ئا لەم کاتەدا هێزەکانی تورکیا لە کراکوس بە یارمەتی سەرۆکەکانی خێلی حەیدەران. کوردان ناچارکران بچنە جەنگێکی تازەی زۆر سەختەوە کە ئەوەبوو خالد حەسەنان و ئەوانی لەگەڵی بوون ناچاربوون لە سنوور دەرچن و رووبکەنە ئێران. حکومەتی ئێران بە ئاگر و ئاسن پێشوازی لە کوردە راپەرێوەکان کرد، لە ئەنجامدا شەمسەدینی کوڕی خالد حەسەنان بەگ و عەباسی کوڕی شێخ سەعید و هەروا سەرۆکی خێلی زەرگان کرم و گەلێك لە راپەرێوەکان شەهیدبوون و خالد حەسەنان بەگ و علی رەزاو ئەو جەنگاوەرانەی کەمانەوە چوونە پاڵ رابەری کورد سمکۆ(*).

(*) M. S. Firat, Dosu, illeri ve varto tarihi. S. 137-138.

(*) سەرچاوەی پێشوو ل ١٤٣ — ١٤٥.

(*) M. N. Dersimi, Kurdistan tarikinde Dersim. S. 178-179.

هۆی ژێر کەوتن و پاشەکشەی کوردەکـان لـە هـەموو ناوچـەکاندا لـەپێش هەموو شتێکدا ئەوەبوو کە حکومــەت لـەبارەی بەڕێوەبــەری و سیاســی و سوپاییەوە بۆ ریشەکێشانی راپەڕینەکە بە چاکی خۆی ئامادەکردبوو.

ئەوكاروبارە یاسایی و سوپاییانەی کە فەرمانڕەوایانی تورك بۆ ریشەکێشکردنی ڕاپەڕینەکە بەجێیان گەیاند

بەپێچەوانەی پێشبینی کاربەدەستانی تورکیاوە، لەوەدا کە ڕاپەڕینەکە شتێکی وانییە، لە سەرەتاوە ڕاپەڕینەکە ولایەتەکانی ڕۆژهەڵات و خوارووی ڕۆژهەلاتی وڵاتی گرتەوە، بەڵام ڕۆژنامەکانی تورکیا دوای چەند ڕۆژێك لەدەستپێکردنی ڕاپەڕینەکە هەندێ شتیان دەربارەی ئەوەی ناویان لێنابوو ((ڕووداوەکانی غەنەج)) نووسیبوو. جا هەرچەندە حکومەتی تورکیا ئاگاداری بزووتنەوەی کورد بوو لە ڕۆژهەلاتی وڵاتدا، بەڵام ئەوەی لەبەرچاو نەبوو کە بەم شێوەیە گەورەبێ. هۆی ئەمەش ئەو دەنگوباسە گەشبینانەیە بوو کە ڕۆژنامەکانی تورکیا دەیان وتەوە و ئەو بەیاننامە ڕەسمییە داتاشراوانەی کە لە کاربەدەستانەوە دەربارەی ریشەکێشکردنی خێرایی ((بزووتنەوە کۆنەپەرستییەکەی شێخ)) دەرکرابوون. بۆ نموونە لە ١٨ی شوباتی ١٩٢٥ داو لە کۆبوونەوەی پەرلەمانی تورکیادا لە وەڵامی پرسیاری یەکێك لە نوێنەرەکاندا وەزیری ناوخۆ ڕایگەیاند کە ((لە غەنەج جەردەیەکی ڕێگر بەناوی شێخ سەعید پەیدابووە، لەگەڵ دەست و پێوەندەکانیدا ناوچەکە تالان دەکەن. بەڵام ئەو کاروبارەی توندوتیژی حکومەت بە زووترین کات لەناوی دەبات(*))).

(*) B. Cemal, Seyh Sait Isyani, Istanbul, 1955, S. 39.

جا بەم بۆنەیەشەوە دەتوانرێ باسی وتە دەربڕینەکەی ئەنیس بەگ بکرێ کە ئەو کاتە کاورباری تورکیای لە مۆسکۆ بەڕێوەدەبرد و گوتی: ((......ئەم بزووتنەوەیە بۆ حکومەتی تورکیا مەترسییەکی نییە و باری ولات تێکنادات. شێخ سەعید لەژێر پەردەی دروشمی ئاینیدا هەستاوە. لەبەر ئەوە دەنگونجیێ هەندێ کۆنەپەرست لە تورکیادا هەبن لەگەڵ بزووتنەوەکەی شێخ سەعید بن، بەڵام کۆمەڵانی خەڵك لەم بزووتنەوەیە دوورن و من هیچ گومانم لەوەدا نییە کە ئەم بزووتنەوەیەش ریشەکێش دەکرێ، هەروەك چۆن ساڵی پار راپەڕینەکەی خێلی ئابوور ریشەکێش کرا(*)).

بەم چەشنە بەیاننامە و وتە دەربڕینی رەسمی تورکەکان وەکو ئاشکرایە زۆر گەشبینانە بوون سەبارەت بە دوایی هاتنی خێرایی رووداوەکان لە رۆژهەڵاتی ولاتدا و هەر لەو کاتەشدا هەستیان بە مەترسی وەزعەکە کردبوو. لەبەر ئەوە پەنایان بۆ بەجێگەیاندنی هەندێ کاروباری پێویست بردبوو بۆ ریشەکێش کردنی راپەڕینەکە.

لە درەنگە شەوی ٢٢ و بەرەبەیانی ٢٣ی شوباتدا ئەنجوومەنی وەزیرانی تورکیا کۆبوونەوەیەکی لەناکاویان بە سەرۆکایەتی سەرکۆمار و بە بەشداریکردنی سەرۆکی ئەرکان فەوزی پاشا (چقماق) بەست و لەو کۆبوونەوەیەدا باری نائاسایی بڕیاردرا و ناوچەی راپەڕینەکەیان بۆ ماوەی مانگێك خستە ژێر حوکمی عورفیەوە و ئەنجوومەنی گشتی تورکیاش ئەو

(*) ((بەرەبەیانی رۆژهەڵات)) ١-٣-١٩٢٥ (بە زمانی رووسی).

بڕیارەی پەسەند کرد و لەو بڕیارەدا وتراوە: ((ئەو راپەڕینەی لەدژی هێزە چەکدارەکانی تورکیا لە بەشێکی ولایەتی ئەرغانیدا روویدا و دیاربەکر و ئال عەزیز و غەنەجی گرتەوە توانای هەیە پەرەبسێنێ، بۆیە حکومەت بڕیاریدا باری نائاسایی لە ولایەتەکانی موش و ئەرغانی و دەرسیم و دیاربەکر و ماردین و ئورفە و سیعزك و سیرت و بەدلیس و وان و هەکاری و هەروا لە ناوچەکانی کیفی و خەنس لە ولایەتی ئەرزەڕۆم بڕیار بدات(*).

لە رۆژی ٢٤ی شوباتدا کۆمەڵێك لە نوێنەرانی حزبی کۆماریی گەلّ کۆبوونەوەو فەتحی بەگی سەرۆکی حکوومەت و جەمیل بەگی وەزیری ناوخۆ، دەربارەی رووداوەکانی غەنەج وتاریان خوێندەوە و فەتحی بەگ ئەمجارە بە ((جەردە و رێگر)) ناوی دەربردن، بەڵکو ئەوەی دووپات کردەوە کە ((راپەڕینەکە سروشتێکی کۆنەپەرستانەی هەیە)) هەروا رایگەیاند کە شێخ سەعید بۆ دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ و پەیڕەوکردنی شەریعەت و دانانی خەلیفایەتی و داوای خەبات لە پێناوی رووخاندنی رژێمی خوانەناسی ئێستادا هەوڵدەدات(*). هەموو قسەکەرانی کۆبوونەوەکە دووپاتیان کردەوە کە راپەڕینەکە کۆنەپەرستانەیە و پێش هەموو شتێك ئەنجامی ((ئایین پەروەریی کوێرانەی کوردەکانە)) و بە هاندانی دەوڵەتانی بێگانەیە.

(*)"Hakimiyeti Milliye", 24.2.1925.

(*) M. Toker, Seyh Sait ve Isyani, S. 22.

له پاش گفتوگۆکردن لەسەر وەزعی رۆژهەلاتی ولات، مەحموود عیزەت بەگی وەزیری دادپەروەری پرۆژەی یاسایەکی خوێندەوە کە پێشکەش بە حکومەت دەکرێ و ئەم شتانەی تێدا بوو:

١- هەموو کاروکردەوەیەك کە چ بەردەوامی یان بە نووسراوی هەوڵدەدا هەستی ئایینی گەل بۆ ئامانجی سیاسی بەکاربێنی، بەتاوانێك له دژی نیشتمان دادەنرێت.

٢- هەرکەسێك بەدەمی یان بە نووسراو بۆ پێکەوەنانی کۆمەڵە ئایین بەکار بێنێ یان وتار بلاوبکاتەوە و ئایین بۆ ئامانجی سیاسی بەکاربێنی، هەموو ئەم چەشنە کارانە بەخیانەتی هەرە گەورە دادەنرێن.

٣- زۆربەی زۆری نوێنەرانی حزبی کۆماریی گەل داوایان کرد ئەم پرۆژەی یاسایە بریار لەسەر بدرێت، ئەوەبوو بە تەواوی دەنگەکان لەلایەن نوێنەرانی ئەم حزبەوە پەسەندکرا(*).

٤- له بیست و پێنجی شوباتدا ئەنجوومەنی گشتی له پەرلەمانی تورکیادا مادەی ژمارەیەکی یاسای سزادانی دەربارەی خیانەتکردن له نیشتمان کە لە ١٥ی نیسانی ١٩٢٣ دا

(*) "Istanbbul" 25.2.1925.

دانرابوو دەستکاریکرد (یاسای ژمارە ٥٥٦) ئەو مادەیەی گۆڕدرا. دوای دەستکاری کردنەکە بەم چەشنەی لێهات:

دامەزراندنی ڕێکخراوی سیاسی لەسەر بناغەی ئایینی قەدەغەیە. هەروا بەکارهێنانی ئایین لە پێناوی هێنانەدی ئامانجی سیاسیدا و ئەو کەسانەی ئەم جۆرە کردەوانە بکەن، یان ببنە ئەندامی ئەم ڕێکخراوانە بە خائین دادەنرێن(*).

شایانی باسە کە فەرمانڕەوایانی تورك هاوبیروڕا نەبوون لە هەڵوێستدا دەربارەی سیاسەتی ناوخۆ، بەتایبەتی سەبارەت بە ریشەکێشکردنی بزووتنەوەکەی کورد، سەرنج دەدرا کە هەڵوێستی حزبی کۆماریی گەل و کۆماریی پێشکەوتنخواز لێك جیاوازبوون. هەروا لەناو حزبی کۆماریی گەل خۆشیدا جیاوازی هەبوو، لەم حزبەدا سێ پارچە هەبوون: مام ناوەندەکان و نەتەوە پەروەرە دەمارگیرەکان و ((چەپڕەوەکان)). فەتحی بەگ سەرۆکی مام ناوەندەکان و عیسمەت پاشا سەرۆکی نەتەوە پەروەرە دەمارگیرەکان بوون، بەڵام چەپڕەوەکان ((رادیکالییەکان)) مەحموودی عیزەت پاشا لەلایەن مستەفا کەمالەوە لایەنگیری دەکرا.

نەتەوە پەروەرە دەمارگیرەکان کە لە سەرۆکایەتی حزبدا زۆربەبوون هەلێکی لەباریان دییەوە بۆ دوورخستنەوەی مام ناوەندەکان لە حوکمڕانی، هەروا بۆ داپلۆسینی ((پێشکەوتنخوازەکان)) ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعیدیش

(*) "Dustur" Lill . 6.5.107.

هەلێکی زۆرباش و لەباربوو. فەتحی بەگ پێش هەموو شتێك وا تاوانبارکرا کە بەرامبەر راپەڕینەکە کەمتەرخەمی کردووە و بە هۆی هەڵوێستی گەشبینانەی لە هەڵسەنگاندنی قەبارەی بزووتنەوەکە و مەترسییەکەیدا، هەروا بەهۆی شل و شۆڵییەوە لە هەڵبژاردنی هۆیەکانی ریشەکێش کردنیدا کەوتە بەر رەخنە و هێرشەوە، تەنانەت لە سەرەتای رووداوەکاندا وا سەرنجدرا دیاردەیەکی ئاسایی لێرەدا هەیەو، بەشێك لە ئەندامانی حزبی کۆماریی گەل نەك هەر پەنایان نەبردەبەر بێ دەنگ بوون و کەمکردنەوە لە قەبارەی بزووتنەوەکەی کورد و بەس بەڵکو بە پێچەوانەوە ئەوانە توانای بزووتنەوەکەیان زۆر بە گەورەتر دەخستە پێش چاو، ئەو هەڵوێستەش کە لەسەرەتاوە لە سەرکردایەتی حزبی کۆماریی پێشکەوتنخوازدا گیرایەبەر پێشبینی نەدەکرا. لەجیاتی ئەوەی رێوشوێنی تاقیکراوەی پێشوو بگیرێتە بەر لەوەدا کە لە پێناوی رەخنەگرتن لە حکومەتدا هەر گیروگرفتێك بکرێتە مۆڵەت و ئەم جارەش مەسەلەکە زۆرباش و لەباربوو، بەڵام ((پێشکەوتنخوازەکان)) راستەوخۆ رێبازی پشتگیری تەواوی حکومەتیان گرتەبەر، نەك هەر سۆزێکیان بەرامبەر راپەڕینەکە پێشاننەدا بەڵکو بۆ ریشەکێش کردنی بزووتنەوەکە بازووی خۆشیان پێشانداو رابەرانی حزبی کۆماریی پێشکەوتنخواز لایەنگیری ئەو کاروبارەیان کرد کە لەلایەن حکومەتی فەتحی بەگەوە پێشنیارکرابوو. لە ئەنجوومەنی تورکیدا کەوتنە وتاردان و لە رۆژنامەکانیشدا بانگەوازیان لە دژی راپەڕینەکە بڵاوکردەوە و پەیمانی پشتگیری تەواویان تێدا دایە حکومەت.

کازم قەرەبەکر پاشا بەناوی حزبی کۆماریی پێشکەوتنخوازەوە قسەی کرد و ڕێکەوتنی خۆی لەگەڵ حکومەت ڕاگەیاند لەوەدا کە خائینانی نیشتمان لەوانەی کە ئایین بۆ مەبەستی سیاسی بەکاردێنن بکرێن بە چەند بەشێکەوە و هەروا ڕایگەیاند کە هەر مەترسییەك لە ناوەوە یان لە دەرەوە لەگەڵ ڕۆڵەکانی ئەم نیشتمانەدا ڕووبەڕوودەبێتەوە و هەموو وەك یەك پیاو بەرهەڵستی دەکەن(*).

کۆمیتەی ناوەندی حزبی کۆماری پێشکەوتنخواز بۆ لقەکانی حزب لە ویلایەتەکاندا بروسکەی نارد و داوای لێکردن کە بزووتنەوەکەی شێخ سەعید بە بزووتنەوەیەکی کۆنەپەرست دابنێن، ئەوەی دووپات کردەوە کە حزب باوەڕەکانی ئەم بزووتنەوەیە پەسەند ناکات(*).

هەر لەو کاتەشدا تەواوی ڕۆژنامە بەرهەڵستکارەکان لەسەر لاپەڕەکانی خۆیان دەنگوباسی هێدی و هێمنیان لە ناوچەکانی ڕاپەڕینەکەوە ڕادەگەیاند و بەئاشکرا لە قەبارەی ڕاپەڕینەکەیان کەمدەکردەوە. ئەم جۆرە تەکتیکەی حزبی کۆماریی پێشکەوتنخواز ئەوەی دەردەخست کە نەك تەنیا حەز لە دوورکەوتنەوە لە بزووتنەوەی کورد دەکات بەڵکو بۆ مەبەستی بەرگریش ئەوە دەکات، بێگومان ڕابەرانی حزب نیازی لایەنگرانی حزبەکەی عیسمەت ئینۆنۆش ئاگاداربوون کە دەیانویست سوود لە ڕووداوەکانی

(*) "Tanin". 27.2.1925.

(*) B. Cemal, Seyh Sait Isyani. S. 47.

رۆژهەلاتی ولات وەربگرن بۆ لەناوبردنی هەمیشەیی بەرهەڵستکارەکان کە سەریان بەرزکردبۆوە(*).

لایەنگیری حکومەت لەلایەن بەرهەڵستکارەکانەوە لە ناخۆشترین هەلومەرجدا، لای بەشێکی لابالّی مام ناوەندی لەناو حزبی کۆماریی گەلّدا باری سەرنجێکی زۆرگەورەکراوی خولقاندبوو سەبارەت بە گومانکردنی نادروست بەرانبەر بەرهەڵستکارەکان، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی فەتحی بەگ لە هەوڵ و کۆششی حزبی کۆماری پێشکەوتنخوازدا راست و دروستی رێبازەکەی خۆی بەرانبەر بەرهەڵستکاران ببینێ. بەلاّم زۆربەی زۆری حزبی کۆماریی گەل هەلّوێستێکی تریان گرتەبەر و وایان تەماشای هەلّوێستی بەرهەڵستکارەکان دەکرد وەك مانیورێك بێت بۆ دەست خستنی سۆز و لایەنگیری خەلّکی لە ولاّتدا.

لەبەر ئەمە و بەپێی ئامۆژگاریی مستەفا کەمال، فەتحی بەگ لەگەڵ سەرۆکەکانی حزبی کۆماری پێشکەوتنخوازدا دەستی بە گفتوگۆ کرد و راوێژیکردن کە حزبەکەیان هەلّوەشێننەوە. هۆی ئەمەش ئەو رەخنە توندوتیژە بوو کە لابالی نەتەوە پەروەرە دەمارگیرەکانی ناو ئەم حزبە لەدژی حزبی کۆماریی پێشکەوتنخواز دەستیان پێکردبوو، وایان

(*) وا باشە لێرەدا ئەوەش باسبکەین کە پالێوراوانی حزبی کۆماریی گەل لە هەڵبژاردنی بەرێوەبەرێتیدا لە هەموو شارەکاندا دەرنەچوون: لە شارەکانی (سمون، ئەسکیشهر، سواس و مرسین)دا پالێوراوانی حزبی کۆماریی پێشکەوتنخواز و ((سەربەخۆیەکان)) دەرچوون.

تاوانبارده‌کردن که کورده‌کانیان بۆ راپه‌ڕین هانداوه، به‌م بۆنه‌یه‌وه ده‌بێ ئه‌وه‌ش بوترێ که ئه‌م حزبه هیچ په‌یوه‌ندییه‌کی به‌و ناوچانه‌وه نه‌بوو که راپه‌ڕینه‌که‌یان تێدا هه‌ڵگیرسابوو. هه‌روا هیچ جۆره په‌یوه‌ندییه‌کی رێکوپێکی و شه‌خسی له‌گه‌ڵ رێکخه‌رانی راپه‌ڕینه‌که‌دا نه‌بوو، به‌ڵام لایه‌نگره‌کانی هه‌ڵوه‌شاندنه‌وه‌ی حزبی کۆماریی پێشکه‌وتنخواز به هه‌موو رێگه‌یه‌ك هه‌وڵیان ده‌دا ئه‌و ماده‌یه له پرۆگرامی حزبدا که ده‌رباره‌ی رێزگرتنی ئایین بوو بگۆڕن (ماده‌ی شه‌شه‌م)(*). له‌کاتێکدا به‌پێی ماده‌ی ژماره (٢)ی ده‌ستووری ساڵی ١٩٢٤ ی کۆماری تورکیا، ئایینی ده‌وڵه‌ت ئیسلام بوو، واته تورکیا ده‌وڵه‌تێکی ئیسلام بوو، ئه‌گه‌ر ماده‌یه‌ك ده‌رباره‌ی رێزگرتنی ئایین له‌ناو پرۆگرامی حزبی کۆماریی پێشکه‌وتنخوازدا بوایه هیچ پێچه‌وانه‌ی ده‌ستووره‌که‌ی ساڵی ١٩٢٤ نه‌ده‌بوو، به‌ڵام له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا هێشتا دوو هه‌فته به‌سه‌ر به‌رپابوونی راپه‌ڕینه‌که‌دا رانه‌بوردبوو که له بیست و پێنجه‌می شوباتی ١٩٢٥ دا فه‌تحی به‌گی سه‌رۆکی وه‌زیران کازمی قه‌ره‌به‌کر پاشای سه‌رۆکی حزبی کۆماریی پێشکه‌وتنخواز و عه‌لی فوئاد پاشای سکرتێری حزب و ره‌ئووف به‌گی بانگ کردبوو پێی گوتبوون: ((من راسپێردراوم که پێتان رابگه‌یه‌نم ده‌بێ حزبه‌که‌تان هه‌ڵوه‌شێننه‌وه، ئه‌گه‌ر وانه‌که‌ن ئه‌نجامی خراپ ده‌بێ و خوێن ده‌رێژرێ))، پاشان له‌سه‌ری زیادکرد و گوتی ((به‌داخه‌وه که له‌م رووه‌وه قسه‌تان له‌گه‌ڵ ده‌که‌م و هه‌روه‌ك ده‌زانن

(*) T. Z. Tannaya, Turiciyede Syasi Partiler, Istanbul, 1925.5.6.

من لە دژی هەموو چەشنە کاوبارێکی ڕەگەزایەتیم)) ئینجا فەتحی بەگ شوێنی شلۆقی بۆ ڕوون کردنەوە کە گوتی دەترسم ببێتە کەمایەتی(*).

ئا بەم شێوەیە بە کردەوە مەسەلەی لەبەر یەك هەڵوەشاندنەوەی حزبی کۆماریی پێشکەتنخواز بڕیاردرا: ئەگەرچی بەرنامە و چالاکیی پێچەوانەی دەستوور نەبوو، بەلاّم تەنیا ئەوەبوو کە مستەفا کەمال و نەتەوە پەرستە دەمارگیرەکانی دەوروپشتی سووربوون لەسەر دیکتاتۆریی تاقە یەك حزبی بورژوای تورك.

گفتوگۆکردن هیچ ئەنجامێکی نەبوو چونکە ((پێشکەوتنخوازەکان)) قایل نەبوون حزبەکەیان هەڵبوەشێتەوە و سەرۆکی حزب کازم قەرەبەکر پاشا بە فەتحی بەگی ڕاگەیاند: ئەگەرچی ئێمە حزبمان دامەزراندووە، بەلاّم تەنیا کۆنگرە دەسەلاّتی هەڵوەشاندنەوەی حزبی هەیە، ئینجا وتی حزبی کۆماریی پێشکەوتنخواز هەموو کۆششێکی حکومەت بۆ ڕیشەکێشکردنی ڕاپەڕینەکە پشتگیری دەکات(*)، بەلاّم ئەم بەهانانە هیچیان سەرنەکەوتن.

لە ڕۆژی ٢ی ئاداری ١٩٢٥ دا و لە کۆبوونەوەی حزبی کۆماریی گەلدا، ڕەجەب بەگ (بەکر) وتارێکی داو ڕەخنەی لە سیاسەتی ناوخۆی فەتحی بەگ گرت. وتارەکەی نزیکەی سێ سەعاتی خایاند. ئامانجی ئەوەبوو پێویستی پەیڕەوکردنی کاروکردەوەی دڵڕەقانەتر بسەلمێنێ. فەتحی بەگ کاتی خۆی

(*) S. S. Aydemir, T. Adam. Mustafa Kemal, cilt, 3, Istanbul 1961, 5, 220.

(*) M. Toker, Seyh Sait ve Isyani, 5. 45.

که بەرپەرچی رەخنەی وەزیری ناوخۆی پێشووی دایەوە گوتی: ((بەداخەوە ئەوەی رەخنەم لێدەگرێ خۆی سەبەبی پەیدابوونی گێروگرفتی کوردە، منیش بەکار و کردەوەی دڵرەقانە کە هیچ پێویست نییە دەستی خۆم بە خوێن سوور ناکەم))(*).

نوێنەرانی وڵاتەکانی رۆژهەلاتیش خۆیان لە کۆبوونەوەی حزبدا قایلبوونی خۆیان لەراستی ئەو کاروکردەوانەدا پێشاندا کە لەلایەن حکومەتەکەی فەتحی بەگەوە جێبەجێ کران. ئەوجا یەکێك لە نوێنەرەکان بەناوی کیلیج عەلی پێشنیاریکرد کە مستەفا کەمال پاشا بۆ بیروڕا دەربڕینی خۆی بانگ بکرێت. مستەفا کەمالیش خۆی داوای جێبەجێ کردنیکاروباری زۆر توندتری کرد، پاش قسەکانی مستەفا کەمال پاشا ئیتر دەرگای گفتوگۆکردن داخرا، پاشان پێشنیارێکی پێشکەشکرد کە کاروباری پێویست بۆ یەك لایی کردنەوە جێبەجێ بکرێت و دادگایەکانی سەربەخۆیی پێك بهێندرێن(*). لە هەلومەرجێکی ئاوادا و لە دووی ئادارادا وەزارەتی فەتحی بەگ دەستی لەکارکێشایەوە.

(*) S. S. Aydemir, Ter Adam, Mustafa Kemal, cilt 2, S-221.

(*) تەنیا نوێنەرێکی کوردەکان لەم وەزارەتەدا نەبوو، بەڵکو زۆربەی زۆریان لە ناوچەکانی ناوەوەو رۆژئاواوە بوون.

لـه رۆژی ٣ی ئـاداری ١٩٢٥ دا عیـسمەت پاشـا وەزارەتێکـی تـازەی پێـك هێنا(*).

عیسمەت پاشا لە وتارێکیدا کـە لـە پەرلەمانـدا خوێندییـەوە بەرنامـەی حکومەتەکەی راگەیاند: ((لە بواری سیاسـەتی نـاوخۆدا، لـەپێش هـەموو شتێکدا هەوڵـدەدەین رووداوەکـانی ئـەم دواییـە نـەهێڵین و نیـشتمان لـە دەسیسە بپارێزین، ئـەمن و ئاسـایش و هێدیایـەتی پارێزگـاری بکـەین و دەسەڵاتی دەوڵەت لە هەموو لایەنێکدا بەتین بکەین. ئەمـەش بەیارمـەتی بەجێگەیاندنی هەندێ کاروباری تایبەتی کە بە پێویست و باشـیان دەزانـین بـۆ خۆمـان))(*). رۆژنامـەی ((هیکمتـی میللـی)) دەربـارەی بەرنامـەی وەزارەتە تازەکە نووسیویەتی دەڵێ: ((ئەم گۆڕینـەی وەزارەت لـە ئـەنجامی جیاوازی مەبدەئییەوە نەبووە. بەڵکو سروشتێکی تەکنیکی هەیە. ئەمـەش لە وتەکانی عیسمەت پاشادا سسەرنجی دەدرێ کە رایگەیاند لـە کاروبـاری دەرەوە و ناوخۆدا لەسەر سیاسـەتی پێشووەکەی دەڕوات لەگـەڵ گـۆڕینێکی کەم لە تەکتیکدا))(*).

بەپێی ئەم بەرنامەیە حکوومەتی تازە بـۆ ریشەکێـشکردنی راپەڕینەکـەی شێخ سەعید - بزووتنەوەی رزگاریخوازیی کـورد، کاروبـاری بەڕێوەبـەری و

(*) M. Toker, Seyh Sait ve Isyani, S. 66.

(*) M. Toker, Seyh Sait ve Isyani, S. 69.

(*) "Hakimiyeti Milliye" 6-3-1925.

سـوپايى و سياسـى بەجێگەيانـد، زۆر بـەخێرايى پـڕۆژەى ياسـايەكى بـۆ پاراسـتنى رژێـم ئامـادەكرد و بـۆ لێكۆڵينـەوە و بڕيـاردان پێـشكەشى پەرلەمانى كرد، ئەم پڕۆژەيە لەلايەن هێزە بەرهەڵستكارەكانەوە بەرەنگارى كرا بۆ نموونە، نوێنەرى دەرسيم فەرەيدون فيكرى بەگ پڕۆژەى ئـەو ياسـايە پێشنياركراوەى دايە دواوەو رايگەياند:

((ئێمە ياسامان هەيە بۆ سـزادانى هـەر كەسـێك كـە ئاسايـشى دەرەوە و ناوخۆمان تێكبدا ... لەبەر ئەوە پێشنيار دەكەم ئەم ياسايەى پێشنياكراوە رەت بكرێتەوە))(*) هەروا كازم پاشاى سەركردەى بەرهەلـستكارى لـە دژى ئەم ياسايە راوەستاو بە پێچەوانەى دەستوورى كۆمارى توركياى دانا(*).

بەڵام زۆربەى نوێنەران ياسايەكەيان بڕياردا. بۆ نموونە رەجەب بەگى وەزيرى بەرگرى رايگەياند كە هۆى پێشكەشكردنى ئەم ياسـايەى كـە پێـشنياركرا ئەوەيـە رێـز و حورمـەت بـۆ دەسـەڵاتدارێتى بگێڕدرێتـەوە، لەبـەر ئـەوە حكومەت واى دەبينى كە پێويستە ((هەموو هێلانەيەكى پياوخراپـان لـە هەر شوێنێكى ولاتەكەماندا هەبن لەناوببرێن(*))).

دواى دەمەقاڵەيەكى توندوتيـژى نێـوان نەتـەوە پـەروەرە دەمارگيرەكـان و ليبراليـەكانى بەرهەڵـستكار، لـە رۆژى ٤ى ئـاداردا ئەنجومـەنى گـەلى

(*) "Istanbul", 5-3-1925.

(*) B, Cemal, Seyh SAit Isyani, S. 58.

(*) Tanin, 5-3-1925.

تورکیا یاسای ژمارە (٥٨)ی دەربارەی پاراستنی رژێم بڕیارداو بەپێی ئەم یاساییە دەسەڵاتی فراوان درا بۆ سنووردانان بۆ راپەڕینی میللی و هەموو هەڵسوڕانێکی بەرهەڵستکاری.

لەو یاسایەدا هاتووە: ((مادەی یەکەم، حکومەت خۆ بەخۆ دەسەڵاتی پێدراوە کە پاش پەسەندکردن لەلایەن سەرکۆمارەوە، لە دژی هەموو رێکخراوەکان و چالاکی و دەزگاکانی بلاوکردنەوە کە سروشتێکی کۆنەپەرستانەیان هەبێ، یان ئەوانەی داوای یاخیبوون دەکەن یان هەر هەڵسوڕانێك کە زیان بە کۆمەڵ بگەیەنێ و هەر کاروکردەوەیەك هێمنایەتی و ئاسایشی ولات تێکبدات)).

حکومەت مافی ئەوەی هەیە هەموو ئەو کەسانەی ئەم چەشنە کاروکردەوانەی سەرەوە دەکەن بدرێنە دادگای سەربەخۆیی(*).

ئەم یاسایە هەر لەکاتی بڕیاردانیەوە تا ماوەی دوو ساڵ کاری پێکرا، بەپێی ئەم یاسایە بە کردەوە هەندێك مافی دیکتاتۆرانە بە حکومەت درا کە تەنیا لەگەڵ سەرکۆماردا بەشیاندەکرد، ئەم یاسایە توانای ئەوەی دا هەموو کاروکردەوەیەکی داپڵۆسینی سەردەمی عورفی بەرین بکرێت. هەر کە ئەم یاسایە بڕیاردرا، عیسمەت پاشا پڕۆژەی یاسای دامەزراندنی دادگاکانی سەربەخۆیی خستە پێش چاوی ئەنجوومەن.

(*) ((Dustur)) Cilt 6-5-14-4.

سەرەڕای بەرهەڵستکردنی نوێنەرە ((پێشکەوتنخوازەکان)) ئەنجوومەن بڕیارێکی دەربارەی دامەزراندنی دوو دادگای سەربەخۆیی دەرکرد: یەکێکیان بۆ هەموو تورکیا کە بارەگای هەمیشەیی لە ئەنقەرا بوو. سنووری دەسەڵاتی بۆ دیاریکرابوو (حوکمی لەسێدارەدان دەرکردن بەپێی بڕیار و پەسەندکردنی ئەنجوومەنی گەلی تورکیا). دادگایەکی تریش لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵات کە دەسەڵاتی بێسنووریان پێدرابوو.

هەندێك لە رۆژنامەکانی تورکیا ناچاربوون دان بەوەدا بنێن کە ئەم یاسایە نوێیە هەندێك مافی ئاوهای دابووە عیسمەت پاشا کە حکومەتی ئەنقەرە لە ماوەی خەبات لە پێناوی سەربەخۆییدا نەیبوو. رۆژنامەی ((وقت)) نووسیبووی: ((ئەگەر لە هەندێك مادەی ئەم یاسایە دەربارەی پاراستنی ئاسایش بکۆڵینەوە دەبینین ئەم مافانە تاڕادەیەك بێسنوورن...))(*).

بڕیاردانی ئەم یاسایانە بە کردەوە بووە هۆی پاکتاوکردنەوەی هەموو چالاکییەکی بەرهەڵستکاری کە لە ئازادییە بورژوازییەکاندا رێگەیان پێدرابوو لە دەستوریشدا ئاشکراکرابوون. هەروا بووە هۆی تاکڕەوی تاقە یەك حزبی کەمالییەکان.

هەر بەپێی ئەو یاسایانە بوو کە حکومەت داخستنی نزیك بە تەواوی رۆژنامە بەرهەڵستکارەکانی بڕیاردا. لە ئەستەمبوڵ رۆژنامەی ((توحیدی ئەفکار)) و گۆڤاری ((سبیرلیورنات)) و رۆژنامەی

(*) "Vakit", 6-3-1925.

یەکێتییەکان ((سەربەخۆیی)) و سوین تەلگراف)) لە قرابزوف و ڕۆژنامەی ((پێشکەوتنخواز)) ((سەربەخۆیی)) و لە ئەدەنە ڕۆژنامەی ((صحبەت)) قەدەغەکران.

لە پاڵ ئەوانەشدا ڕۆژنامە چەپڕەوەکانی ((ئل یدینگ)) و ((ئەوراق چکیچ)) داخران(*).

هەروەك کۆڕ و کۆمەڵە فەرمانڕەواکان ڕایانگەیاند حکومەت گەلێك کاروکردەوەی یەك کاڵا کردنەوەی لەدژی ڕێبازی توندڕەوی گرتەبەر (سەبارەت بە چەپڕەوەکان و ڕاستڕەوەکان).

لە ڕۆژی ٧ی ئاداردا ڕەشبگیری نێوەچلی ڕاگەیاندرا و لە ڕۆژی دواییدا مستەفا کەمال بانگەوازێکی بۆ دانیشتوان، بۆ سەرباز و فەرمانبەران بڵاوکردەوە و لەوێدا دووپاتیکردەوە کە ڕاپەڕیوەکان لەژێر پەردەی ئاییندا خۆیان شاردۆتەوە و ئامانجی دژی شۆڕشیان هەیە.

لە بانگەوازەکەدا وتراوە: لەسەر دانیشتوان و سوپا و دەزگای بەڕێوەبردن و پۆلیس و جەندرمەکان پێویستە ئەرکی سەرشانیان هەستپێبکەن بۆ یارمەتیدانی حکومەت و بەجێگەیاندنی فەرمان و ئامۆژگارییەکانی بۆ لەناوبردنی ڕاپەڕینەکە(*).

(*) M. Toker, Seyh Seit ve Isyani. S. 82.

(*) M. Toker, Seyh Seit ve Isyani. S. 76-77.

ڕۆژنامەی ((وقت)) دەربارەی بانگەوازەکەی مستەفا کەمال نووسیبووی کە ئامانجی سەرەکی ئەم بانگەوازە چەسپاندنی دەستەڵاتی حکومەتە کە وا سەرنج دەدرا لە زۆر ناوچەی ولاتدا لەپێش ڕاپەڕینەکەدا لاواز بوو بوو(*).

لە ١٢ی ئاداری ١٩٢٥ دا دادگای سەربەخۆیی لە ئەنقەرا بانگەوازێکی بۆ هەڕەشەکردن بڵاوکردەوە و ڕایگەیاند کە دادگایەکە بە توندی سزای هەر کەسێك دەدا کە لە دژی ڕژێم ڕای گشتی هانبدات و ڕاپەڕیوەکان هانبدات، یان هەر کەس لە خزمەتی بەیداخ هەڵبێت و کەسانیتر بۆ ڕاکردن لە سوپا قایل بکات، بەمەش یاریدەی ڕاپەڕیوەکان دەدات(*).

پاش چەند ڕۆژێك حزبی کۆماریی گەل پێشنیارەکەی حکومەتی پەسەندکرد. بۆ ئەوەی هەر حوکمێکی لەسێدارەدان کە لەلایەن دادگایەکی ناوچەی ڕاپەڕینەکەوە بدرێت، تەنیا لەلایەن سەرکردەی سوپایی ئەو ناوچەیەوە پەسەند بکرێت(*).

هەر کە ئەم مەسەلەیە خرایە پێش ئەنجوومەنی گەلی تورکیا دەمەقاڵەیەکی توندی خستەوە و بەرهەڵستکاران پێی قایلنەبوون. لەگەڵ ئەوەشدا ئەنجوومەنەکە لە ڕۆژی ٣١ی ئاداردا یاسای ژمارە (٦٩٥)ی دەرکرد و بەو پێیە پێشنیارەکەی حکومەتی پەسەندکرد.

(*) "Vakit" 2. 3. 1995.

(*) ئەمە لە گۆڤاری ((مەسەلەکانی کشتوکاڵ))، ١٩٣١ ژمارەی ١٩/١٠، ل١٠٨ وەرگیراوە.

(*) "Gazet" 31.3.1925.

له کۆتایی ئاداردا هێزەکانی حکومەت بۆ دەستپێکردنی هێرش بۆ سەر ناوچەکانی راپەڕینەکە لە باکوور و لە باشوور و باشووری رۆژهەڵاتدا ئامادەبوون. ژەنەڕاڵ کەمالەدین سامی پاشا سەرکردەیی سوپای تورکیای کرد و رایگەیاند کە لە مەسەلەی کورددا سێ ئەرکی سەرەکی لەپێش حکومەتدایە:

١- ریشەکێشکردنی خوێنرێژانەی راپەڕینەکە بەبێ بەزەیی، بەم ئامانجە لە رۆژانی یەکەمی نیسانی ١٩٢٥ دا نەخشەی دەستپێکردنی هێرشێکی گشتی کێشرابوو، دەبوو لەشکری ٧ و ٨ و ٩ هەروا لە پێنج تیپەکە یەك تیپ بەشداری تێدابکەن. سەرەڕای سێ فەیلەق.

٢- چەککردنی هەموو کوردەکان، ئەگەرچی لە راپەڕینەکەدا بەشدارییان کردبێ یان نا.

٣- دابەشکردنی کوردەکان بەسەر ناوچەکانی وڵاتدا بۆ ئەوەی لە هیچ ناوچەیەکدا زۆربە نەبن و نیشتەجێکردنی تورکەکان لە ناوچە کوردییەکان.

بەگشتی حکومەتی تورکیا لە سیاسەتەکەی خۆیدا بەرامبەر بە کوردەکان ئەو سێ بەندەی دەست پێوەگرت.

ئیمپریالیزمیش بۆ لەناوبردنی راپەڕینی کوردان خزمەتێکی زۆری بە حکومەتی تورکیا پێشکەشکرد. رێگەی پێدا لەناو خاکی سوریاوە بۆ سەر کوردانی راپەڕیو تێوەرگەڕێتەوە و لە باشووری رۆژهەڵاتەوە تەنگیان پێهەڵبچنێت.

له نیوەی دووەمی مانگی ئاداری ساڵی ١٩٢٥ دا سەرکردایەتی تورکیا بانگەوازێکی ئاڕاستەی دانیشتوانی ئەرزڕۆم، ئازربایجان، دەرسیم، ئال عەزیز، مەلاتیا، ئەوامنا، وان، سیرت، موش، گەنج کرد. لەو بانگەوازەدا هاتووە:

((لەشکری تەمبێ کردن خۆی ئامادەکردووە ... بەتوندی لە هەر کەسێك دەسرەوێنی کە دژی حکومەتی کۆماری بجولێتەوە. پێویستە دانیشتوان بێگوناهیی خۆیان بسەلمێنن و لایەنگیریی کۆمار ئاشکرا بکەن. بۆ ئەوەی کە لێیان نەدرێ دەبێ دوژمنایەتی ڕاپەڕییوەکان بکەن. دەستبەجێ دەستپێشخەری بکەن و لای کاربەدەستانی مەدەنی و عەسکەریی کۆمارەکە ناونووسکردنی خۆیان لەریزی سوپادا ئاشکرا بکەن.....))(*).

لە سەرەتای مانگی نیساندا سەرکردایەتی سوپا ئاگاداریەکی بڵاوکردەوە. لەوێدا بەڵێنیدا کە هەر کەسێك بە زیندوویی شێخ سەعید بگرێ و تەسلیمی بکات خەڵات دەکرێ کە نزیکەی هەزار لیرەی ئاڵتونە (دەکاتە ٨ هەزار لیرەی کاغەز). ئەگەر بە مردوویی لاشەکەی بدەنە کاربەدەستان ئەوا چەند خەڵات وەردەگرن و لە سزاکانیان خۆش دەبن(*).

بەم چەشنە کاربەدەستانی تورکیا هەموو جۆرە ڕێوشوێنێکیان بەکارهێنا. هەر لە داپڵۆسینی دڕندانەوە تا دەگاتە ویژدان کڕین، هەمووی بە ئامانجی

(*) "Jurnal dorint" 24.3.1925.

(*) "Jurnal dorint" 24.3.1925.

لەناوبردنی راپەڕینەکە و ئاسانکردنی ئەرکی ریشەکێشانی بزووتنەوەی رزگاری بەخشی کوردەکان.

بەڵام سەرەڕای زاڵبوونی هێزەکانی تورك لە بارەی ژمارە و فیشەکەوە کوردەکان لەسەر بەرگریکردن بەردەوامبوون، لەو هەلومەرجەشدا سەرکردایەتی تورك ئاگادارییەکی تازەی بۆ کوردەکان بڵاوکردەوە و داوای لێکردن کە چەك دابنێن و بە رێگەی بەدەستەوەدانی سەرکردەکانیان گەردنی خۆیان ئازاد بکەن، ئەگەر وانەکەن- واتە کوردەکان- ئەوا دەکەونە بەردەم توندترین سزادانەوە(*).

دادگای سەربەخۆییش لەلای خۆیەوە دەستیکردە هەڕەشە و گوڕەشە. لە ناوەڕاستی نیسانی ١٩٢٥ دا بانگەوازێکی بۆ دانیشتوان بڵاوکردەوە تێیدا رایگەیاند کە بڕیارەکانی ئەم ناوچانە دەگرێتەوە: ویلایەتی ئەرگانی، ئال عەزیز، دیاربەکر، عرفە، هەکاری، دەرسیم، سیفیرك، سیرت، ماردین، ملاتیا، موش، گەنج و تەبلیس و هەروا ناوچەی خنس و کیفی کە سەر بە ویلایەتی ئەرزوڕۆمن.

هەروا دادگا دەسەڵاتی هەیە کە بەپێی دەستووری کۆمار دەتوانێ توندترین سزا بدات و بچووکترین کردەوە لەدژی ئاسایشی کۆمار و ئاسایشی نەتەوەیی تورکیا بە تاوانێکی گەورە و خیانەت و ناپاکی بەرامبەر نیشتمان دادەنرێ(*).

(*) "ADSAM" 13.4.1925.

(*) Istanbul 14.4.1925.

له ناوەڕاستی نیساندا له دۆڵی غینج و بەهۆی ناپاکی و خیانەتی قاسم جبرانەوە گەمارۆی هێزە سەرەکییەکانی راپەڕینەکە درا و لەسەر پردەکەی سەر مورادج شێخ سەعید و سەرکردەکانی تری راپەڕینەکە گیران، لەگەڵ شێخ سەعیددا شێخ عەبدوللا و شێخ عەلی و شێخ غالب و رشید ئاغا و محەمەد ئاغا، هەروا بیست و شەش شۆڕشگێڕی تری کورد گیران(*).

له دوای بەدیلگرتنی سەرکردایەتی چەند دەستەیەکی شۆڕشگێڕان بۆ زنجیرە چیای شرفەدین هەڵهاتن (کە ٤٥کم له باکووری رۆژهەلاتی موشەوە دوورە) لەوێ گەمارۆدران و لەناوبران.

بەکردەوە راپەڕینەکە دامرکێندرایەوە، بەلام فەرمانڕەوا تورکەکان هەر لەسەر کاروکردەوەی داپلۆسینی یاسایی و بەڕێوەبەری درێژەیان داو بەو پێیە سزای بەشدارانی راپەڕینەکە و کەسانی تریشیان دەدا و هەموو چالاکییەکی بەرهەڵستکارییان قەدەغە کردبوو. بۆ نموونە لە بیستەمی نیسانی ١٩٢٥ دا ئەنجوومەنی گشتی پەرلەمانی تورکیا بڕیاریدا ماوەی حوکمی عورفی له ناوچەکانی راپەڕینەکە و ویلایەتەکانی دەوروپشتی بۆ ماوەی حەوت مانگی تر درێژبکاتەوە و هەر لەو کاتەدا رێگەی دایە حکومەت کە لەو ویلایەتانەدا ئالوگۆڕی ئیداری بکات. ئەنجومەنی گشتی پەرلەمان بۆ ماوەی شەش مانگی تر چالاکی دادگایەکانی سەربەخۆیی لە

(*) S. S. AYDEMIR T. Adam, Mustafa Kamal.

دیاریــەکر و ئەنقــەرا درێــژکردەوە و دەســتەڵاتی جێبــەجێکردنی حــوکمی لەسێدارەدانی پێدان(*).

لە ڕۆژی ٢٢ی نیسانی ١٩٢٥ دا ئەنجومەنەکە یاسای ژمارە ٦٣٥ی دەربارەی ئاڵوگۆڕەکانی ناو یاسای تاوانەکان لە وڵاتدا بڕیاردا. بەپێی ئەم ئاڵوگۆڕە هــەر کەسێك هەوڵی گۆڕین یان هەڵوەشاندنەوەی دەستوور بدات. یان هــەر کەســێك بــۆ هەڵوەشــاندنەوەی ئەنجوومــەن هەوڵبــدات و کۆســپ بخاتــە ڕێگــەی کاروبارەکانی، یان گەل بــۆ ڕاپــەڕین لــەدژی حکومــەت ڕاکێــشی و خــەڵکی تورکیا بۆ یەکتر کوشتن هان بدات حوکمی لە سێدارەدان دەدرێت.

لــە ڕۆژی ٣١ی ئایــاردا مــستەفا کــەمال بانگــەوازێکی بــۆ دانیــشتوان بڵاوکردەوە و تیایدا گوتی حکومــەت ئــەو سوپایە بــڵاوە پێناکــا کــە بــۆ دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکەی کــوردان نێــردراوە و دادگاکــانی ســەربەخۆیی لەسەرکاری خۆیان بەردەوام دەبن، هەروا ڕایگەیاند کە هەر کەسێك هەوڵی ڕووخاندنی کۆمار بدات یان کۆسپ بخاتە بەردەم پێشکەوتنی نیــشتمان بــە توندی لێیدەدرێ(*).

ڕاپەڕینەکــەی شــێخ ســەعید بــەهۆی هەنــدێك هــۆی نــاوخۆ و دەرەوە ژێرکەوتنی ئەنجام بوو.

(*) Dustur cilt 6.5.566. 568-569.

(*) B. Cemal Syeh Said Isyani 5.73.75.

هۆی سەرەکی ئەوەبوو کە لە بارەی عەسکەرییەوە حکومەت بە ژمارەو بە فیشەك بەهێزتر بوو. لەسەردەمی ڕاپەڕینەکەدا فەرمانڕەوایانی تورکیا گۆڕینێکی کەمیان لە پێنج فەیلەقی عەسکەریدا کرد و بۆ ئەو مەبەستەش لاوانی پێنج دەورەیان بۆ خزمەتی یەدەگی بانگکرد و هەموو ئەم هێزانە لە ڕۆژهەلأت و ناوخۆی وڵاتدا کۆکرانەوە. تا ناوچەی ڕاپەڕینەکە گەمارۆ بدەن و بە لێدانێکی جگەر بڕ کۆتایی پێبهێنن. لە ریشەکێشکردنی ڕاپەڕینەکەدا چەند تیپێکی عەسکەری بەشداربوون وەك تیپی پیادەی دووەم و سێیەم و هەشتەم و دوانزەیەم و حەڤدەیەم و تیپی سوارەی یەکەم و چواردەیەم و کەتیبەی سێیەم و چوارەمی جەندرمە پاسەوانەکانی سنوور و فەیلەقی حەوتەمی سوپا و چەند بەشێکی تیپی پیادەی حەوتەم و چل و یەکەم لە ئەدەنە، ملاتیا و بنغدی و چەند بەشێکی فەیلەقی نۆیەم کە لە دیاربەکر بوو. ئەمە سەرەڕای بەشدار بوونی (١٢) فڕۆکە(*) بە پێی قسەی ئیسماعیل حەقی کە لە بزووتنەوەی کورددا بەشداربووە، هەروا ٢٠٠ هەزار سەربازی تورك لەدژی (٤٠) هەزار جەنگاوەری کورد.

هەروا بەپێی دانپیانانی مستەفا کەمال، هەردوو تیپی هەشتەم و نۆیەمی سوپای تورکیا بۆ شەڕ ئامادەکراون(*).

(*) بڕوانە س. ب- ئەفاناسیف- وەزعی کەمە نەتەوایەتییەکانی تورکیا، یەریڤان، ١٩٦٣.

(*) K. Axatura Nutuk. Cilt 2.5.893.

دووەمین هۆی ژێرکەوتنی راپەڕینەکە نەبوونی یەکێتی بوو لە نێوان سەرۆکی خێڵەکاندا و هەندێکیان پشتگیری شێخ سەعیدیان نەکرد. لەکاتی بەرپابوونی راپەڕینەکەدا هەندێك لە سەرۆکی خێڵەکانی موش و سیرت و ناوچەکانی تر بروسکەیان بۆ ئەنجوومەن نارد و لەدژی کردەوەکانی شێخ سسەعید راوەستان و لەو بروسکانەدا پشتگیری و دڵسۆزی خۆیان بۆ حکومەت دووپاتکردەوە(*). هەروا خێڵەکانی دەرسیم پشتیوانی شێخ سەعیدیان نەکرد. دەتوانین ئەم هەڵوێستەی سەرۆك خێڵەکانی دەرسیم والێك بدەینەوە کە ئەوان باوەڕیان بە سەرکەوتنی راپەڕینەکە نەبووە و لەوەش ترساون هەڵوێستی نیوە سەربەخۆی خۆیان لەدەستبدەن، سەرەڕای ئەمەش نزیکەی تەواوی خێڵە کوردەکان لە پێناوی مافی نەتەوەییدا بەشداریی خەباتیان کرد، بەڵام یەکگرتوو نەبوون، چونکە بەردەوام ناکۆکییان لەناودا هەبوو. ئەم راستییەش رێگەی نەدان راست بنەوە و بگەنە ئاستی ئەرکە بەرزەکانی نەتەوەیی و هێنانەدی سەرکەوتنی کۆتایی. بەپێی ژمێرەکانی رۆژنامەگەریی تورکیا ئەم راپەڕینەی شێخ سەعید لە گەنجینەی تورکیا پەنجا ملیۆن لیرەی تێچوو(*) ئەم پارەیە چوارییەکی هەموو بوودجەی ساڵانەی وڵات بوو.

(*) "Aksam" 26-2-1925.

(*) Hakimiyeti Milliye 4-5-1925.

سـێیەمین هـۆی ژێرکـەوتنی راپەڕینەکـە نـەبوونی رێکـوپێکی سیاسـی یەکگرتووی بەهێزبوو، کە بەرنامەیەکی ئاشکرای بۆ کـارکردن هـەبێ، جـا هەرچـەندە کۆمەڵـەی سـەربەخۆیی کوردسـتان لـەخۆ ئامادەکردنـدا بـۆ راپەڕینەکە دەورێکی گەورەی گێڕا، بەڵام بۆی نەکرا دەورێکی یەکالاکەرەوە لەسەرکردەیی راپەڕینەکەدا بگێڕێت. لەوەش بەولاوە دەستگیرکردنی عەقید خالد جبران بەگ و رۆشنبیرانی تری کورد تاڕادەیەك بزووتنەوەی کوردی لـە رابەرانی هۆشمەند و پێگەیشتوو بێبەش کرد, بزووتنەوەی کورد لە راسـتیدا بەبێ رێکخەرانی سیاسی مایەوە، ئەمەش بووە هـۆی ئـەوەی راپەڕینەکـە لەپێش وادەی خۆیـدا بـەرپابکرێت، بـەپێی هەلومەرجەکـە شـێخ سـەعید سەرکردایەتی کرد. بەتەنیا نیشتمانپەروەرێتی شـێخ سـەعید و کـارکردنی گەورەی لەسەر دانیشتوان، هەروا پاڵەوانێتی راپەڕیوەکان بەس نـەبوون بـۆ سەرکەوتنی راپەڕینەکە و هەروا نەبوونی پشتگیری دەرەوە بـۆ راپەڕینەکـە هۆیەکی گرنگ بوو، کە لە هۆیەکانی تر کەمتر نـەبوو. لـە ئـەنجامی ئـەم هۆیانە و هەندێك هـۆی تـردا راپەڕینەکـەی کـوردان لەلایـەن فـەرمانڕەوا تورکەکانەوە ریشەکێشکرا.

گیرانی رابەرانی کورد و مەحکەمەکردنیان

کەمالییەکان دەیانزانی کە چەند ڕێکخراوی نهێنیی کوردی هەیە. لەبەر ئەوەبوو هەندێك کاورباریان بۆ بێبەشکردنی ئەم ڕێکخراوانە لە سەرکردەکانیان جێبەجێکرد. بۆ نموونە ئەوەبوو نۆکەرێکی پۆلیسی نهێنیی تورکییان نارده لای سەید عەبدولقادری سەرکردەی کۆمەڵەی بووژاندنەوەی کوردستان، ئەم نۆکەرە وا خۆی بە سەید عەبدولقادر ناساند کە لە وەزارەتی دەرەوەی ئینگلیز فەرمانبەرە و ئامادەیە (٨٠) هەشتا ملیۆن لیرەی پێبدات. بەڵام سەید عەبدولقادر قایلنەبوو چەکی ئەو پارەییە وەربگرێت، هەروا قایلنەبوو ڕێکەوتنێك مۆربکات کە میتی تورکیا ڕێکی خستبوو. ئەم نۆکەرە خستییە پێش چاوی بۆ ڕێکخستنی ڕاپەڕینێك، بەڵام سەرەڕای ئەوەش چارەنووسی ڕابەرە کوردەکان لە ئەستەمبوڵ لەلایەن کەمالییەکانەوە بڕیاردرا لە ڕۆژی ١٣ی ئاداری ١٩٢٥ دا بە فەرمانی وەزیری ناوخۆ سەید عەبدولقادر و سەید محەمەدی کوڕی (خەڵکی سلێمانییە) و کوڕی عەبدوڵڵا سعادی، هەروەها سەرۆکی خێڵەکانی هۆشنبان کە لای سەید عەبدولقادر لە سعادیە (ئەستەمبوڵ) بوون، گیران.

لە پاڵ ئەوەشدا سەرۆکی پۆلیسی ئەستەمبوڵ هەندێ کاروباری بەڕێوەبەرێتی بەجێگەیاند بە مەبەستی سنووردانان بۆ هەڵسوڕانی کوردەکان لە ئەستەمبوڵ ژمارەی کوردەکان لەوێ نزیکەی دە هەزار کەس دەبوون کە زۆربەیان حەماڵ بوون(*).

لە ١٤ی ئایاردا لە دیاربەکر مەحکەمەکردنی سەید عەبدولقادر و پیاوانی ناسراو کە گیرابوون، بە تاوانی هەوڵدان بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردستان دەستپێکرد. سری بەگ کە داواکاری گشتی دادگای سەربەخۆیی بوو لای رۆژنامە نووسەکان گوتی: ((سەناتۆری پێشوو سەید عەبدولقادر و لایەنگیرەکانی تا ناوەڕاستی نیسان بە چالاکی بۆ سەرکەوتنی راپەڕینەکە و سەربەخۆیی کوردستان هەوڵیانداوە. ئەوانەش کە بە چالاکی کاریان لەگەڵ کردووە سەید محەمەدی کوڕی (خەڵکی سلێمانییە) و بەتایبەتی کور عەبدوڵڵا سعادی))(*).

لە دادگادا سەید عەبدولقادر نکۆڵی لە بەشداری کردنی راپەڕینەکەی شێخ سەعید کرد، تەنانەت لە دادگادا گوتی: ((ئەگەر ئاگاداری بەرپابوونی ئەم راپەڕینە بوومایە دەستبەجێ کاربەدەستانم ئاگادار دەکرد))، لە راستیشدا سەید عبدولقادر بەشداری راپەڕینەکەی نەکردبوو، بەڵام بێگومان ئاگاداری

(*) ISTANBUL. 26-8-1925.

(*) ISTANBUL. 7-5-1925.

خۆئامادەکردن بوو بۆ راپەرینەکە بەتایبەتی پاش یەکتر دیتنی لەگەڵ عەلی رەزا (کە کوڕی شێخ سەعیدە) لە ئەستەمبوڵ.

هەر لەو کاتەشدا کورسعادی لە دادگادا زۆر ناشیرین جولآیەوە و لە راستیدا بۆ گرتنی پیاوە کوردە ناسراوەکان یارمەتیدا و هەر بەخۆشی خۆی باسی بزووتنەوەی رابەرانی کوردی کرد و گوتی: بەڵێ ئەمانە چەندان ساڵە هەوڵدەدەن کوردستانی سەربەخۆ دابمەزرێنن، بەلآم ئەوەی پەیوەندی بە خۆیەوە هەبێ ئەوەیە پێش جەنگی یەکەمی جیهان دەستیبەکارکردووە و بۆ ئەوەش بوو بۆلای نایف نیردرا و لە دامەزراندنی کۆمەڵەی جۆربەجۆری کورددا بەشداریکرد و لەماوەی شەڕی رزگاریخوازیدا لە دژی هێزە نیشتمانپەروەرەکان هەستا، لەمەش زیاتر هەر بەویستی خۆی رایگەیاند کە سەید عەبدولقادر سەرکردەی هەموو هەڵسوڕانێکی کوردان بووە و گوتی: ((تەنانەت بەبێ ئاگاداربوونی سەید عەبدولقادر پارچە کاغەزێك لە کوردستان نالەرێتەوە))[*].

لە ناوەڕاستی ئایاری ١٩٢٥ دا دادگای سەربەخۆیی دیاربەکر تەماشای مەسەلەی کەمال فەوزی بەدلیسی کرد. ناوبراو بۆ دادگای ئاشکراکرد کە لە کاتی شۆڕشدا لە ئەستەمبوڵ بووە و هەروا رایگەیاند کە لە یەك کاتدا ئەندامی دوو کۆمەڵەی کوردی بووە. کۆمەڵەی بووژاندنەوەی کوردستان و ((کۆمەڵەی ویلایەتەکانی رۆژهەلآت)) کە لەڕاستیدا ((کۆمەڵەی

(*) M. TOKAR, Seyh Sait ve Isyani, 5. 117.

سەربەخۆیی کوردستان)) بوو، پاشان بۆ ماوەی دوو مانگ سکرتێری ئەو کۆمەڵەیە بوو، پاشان دەستی لەو پایەیە بەردا بۆ ئەوەی رۆژنامەی کوردی (ژین) دەربکات. هەروا کەمال فەوزی چاپەمەنی جۆربەجۆری کوردی بڵاوکردەوە و بەناو خەڵکیدا دابەشی دەکرد. ئەمەشی بەهۆی سەرۆك خێڵەکانی شیرنال و ویلایەتی سیرتەوە دەکرد(*).

پاش کۆتایی هاتنی کاروباری دادگا سەید عەبدولقادر و سەید محەمەدی کوڕی و حاجی ئاختی پارێزەر و کورسعادی و رۆژنامەنووس و پیاوی ناسراوی کۆمەڵایەتی کورد کەمال فەوزی و خواجە عەسکەری حوکمی لە سێدارەدانیان تا مردن درا بەسەرا(*).

پاش چوار رۆژ واتە لە ٢٧ی ئایاری ١٩٢٥ دا لە دیاربەکر فەرمانی خنکاندنی کەمال فەوزی و حاجی ئاختی و سەید عەبدولقادر و کورعبدوڵڵا سعادی و خواجە عەسکەری جێبەجێکرا و لەپێش لەسێدارەدانیدا حاجی ئاختی هاواری کرد: ((بژی خەبات لەپێناوی کوردستاندا، بژی کوردستان))(*)، بەڵام سەید عەبدولقادر هیواداریی پێشاندا کە لەسێدارەدانی ببێتە هۆی بەهێزکردنی کۆششی کوردان لەپێناوی رزگاربوونی نەتەوەییدا.

(*) ((Aksam)) 12-5-1925.

(*)M. TOKAR, Seyh Sait ve Isyani, 5. 118.

(*) JORNAL, Seyh Sait ve Isyani 5-118.

لەکاتی لێکۆڵینەوەدا دەرکەوت کە لە دیاربەکر لەپێش و لەکاتی ڕاپەڕینەکەدا ڕێکخراوێکی نهێنی کوردی هەبووە، ئەم ڕێکخراوەیە یاریدەی ڕاپەڕیوەکانی داوە و نیازی وابووە شارەکەیان بەدەستەوە بدات، بەڵام ڕابەرەکانی پێشەکی لەلایەن کاربەدەستانەوە گیراون. هەر ئەمەش تاڕادەیەکی گەورە ژێر کەوتنی ڕاپەڕینەکە لە دیاربەکر لێکدەداتەوە. بەتایبەتی لەو کاتەدا کە شێخ سەعید دەوری شاری گرتبوو. دکتۆر فوئاد ئەندامێکی بەکاری ئەم ڕێکخراوەیە بوو.

لەکاتیَ لێکۆڵینەوەدا لەگەڵ فوئاد بەگ لە دیاربەکر نامەکانی کە بۆ فەرید پاشای وەزیری پێشووی جەنگ لە حکومەتەکەی سوڵتاندا ناردبوو خوێندرایەوە. لەم نامانەدا ڕاست و ڕەوان سۆز و خۆشەویستی بزووتنەوەی کوردی باسکردبوو(*).

لە نیسانی ١٩٢٥ دا، دکتۆر فوئاد بەگ لەبەر چالاکی بۆ پێکەوەنانی کوردستانێکی سەربەخۆ لەلایەن دادگای سەربەخۆییەوە حوکمی لەسێدارەدانی بەسەردرا. مەزهەر موفتی بەگی سەرۆکی دادگا ئەم حوکمەی ڕاگەیاند و ڕوویکردە دکتۆر فوئاد بەگ و گوتی: بەهۆی تاوانەکەتەوە کە بۆتە هۆی ڕاپەڕینێکی خوێناوی سزای مردنت بەسەردا

(*) بڕوانە م- حەسرەتیان: سیاسەتی فەرمانڕەوایانی تورک.

دەدرێ و دەبێ پیاوانە رووبەڕووی ئەم حوکمە ببیتەوە. دکتۆر فوئاد بە توندی وەڵامی دایەوە و گوتی: من ئەو پیاوەتییەم تێدایە(*).

لەبەردەمی پەتی سێدارەدا دکتۆر فوئاد هاواریکرد: ((من هەمیشە خەونی ئەوەم دەدی کە لەپێناوی نیشتمانەکەمدا گیانم بەختبکەم و ئێستاش هیچ گومانم لەوە نییە کە ئاڵای سەربەخۆیی لەسەر ئەم خاکەی ئێستا ئێمەی لەسەر لەسێدارە دەدرێین بەرزدەکرێتەوە)).

لە کۆتایی ئایاری ١٩٢٥ دا دادگاییکردنی شێخ سەعید و رابەرانی تری راپەڕینەکە دەستیپێکرد و مانگێکی تەواوی خایاند.

لە قەفەزی تاوانباریدا شان بە شانی شێخ سەعید ئەمانەش راوەستابوون: شێخ عەبدوڵڵا (خەڵکی میلیکان) و چەند کەسێك بەناوی رەشید و رائیدی تەقاویتکراو ئیسماعیل و مەلا ئیمام و شێخ عەلی و شێخ ئیسماعیلی خەڵکی جزیرە و شێخ عەبدوللەتیفی خەڵکی جەزیرە و کامل و بابا بیك رەشید تیمور و محەمەد و سلێمان و رائیدی تەقاویتکراو بەحری ئەمین و شەوکەت و مەقسود و حەمید و عەبدولمەجید کە داواکاری گشتی بوو لە مەلازگرد، شێخ شەریف و سلێمان (خەڵکی چەبەق چوور) عەلی و یوسف حسێن و مەلا جەمال کە مامۆستای سەرەتایی بوو، نیعمەت و ئەحمەد و

(*) بڕوانە: م. ا. حەسرەتیان، سیاسەتی فەرمانڕەوا تورکەکان لە راستی دانیشتووە کوردەکاندا (١٩٢٤-١٩٣٩) ((هەندێ کورتە زانیاری))، ١٩٦١، ژمارە ٣٠، ل١٢٥.

محەمەد موکری کە لە جەندرمەدا ملازم بوو، نیازی کە لە گەنج فەرمانبەری تەندروستی بوو، حاجی سادق و کەسانی تریش(*).

لە ٢٩ی ئایاری ١٩٢٥ دا دادگای سەربەخۆیی لە دیاربەکر ٤٧ کەسی لە بەشدارانی راپەرینەکە لە سەرووی هەموویانەوە شێخ سەعیدی بە خنکاندن تا مردن حوکم داو بۆ رۆژی دوایی حوکمەکەیان جێبەجێ کرد.

لەبەردەمی پەتی سێدارەدا شێخ سەعید گوتی: ((من گەیشتمە کۆتایی ژیانی ئاسایی خۆم و پەشیمانیش نیم لەوەی کەوا ژیانی خۆم لەپێناوی نیشتمانەکەم و لەپێناوی گەلەکەمدا دەکەمە قوربانی و ئەوەندەمان بەسە نەوەکانمان لەبەردەمی دوژمندا شەرمەزار نابن)).

بە خنکاندنی شێخ سەعید و رابەرانی تر کوشت و بڕ و داپلۆسین بەرامبەر بەشدارانی راپەرینەکە کۆتایی نەهات، کاربەدەستانی تورکیا تا ماوەیەکی دوورودرێژ گومانیان لە هەر کەس بکردایە راویان دەنا و دەیانگرت تا بیدەنە دادگای سەربەخۆیی تا حوکمی سەختی بەسەردا بدەن.

کاربەدەستە فەرمانڕەواکانی تورك راپەرینەکەیان کردە مۆڵەت، نەك تەنیا بۆ کوشت و بڕینی بەشدارانی، بەڵکو تەنانەت بەرامبەر هەموو کوردە خاوەن دەسەڵاتەکان و لایەنگرەکانی کەمالییەکانیش. بۆ نموونە: حەسەن خەیری کە لە ئەنجوومەنی گەلی تورکیدا نوێنەری رۆشنبیرەکان بوو

(*) سەرچاوەی پێشوو.

نامەیەکی لەکاتی راپەڕینەکەدا بۆ دەرسمییەکان نارد و بۆ بێدەنگی و ئارامی هانیدابوون(*)، لەگەڵ ئەمەشدا دوای ریشەکێشانی راپەڕینەکە لەلایەن کاربەدەستانەوە بە فەرمانی مستەفا کەمال خۆی لەگەڵ جەلال محەمەدی برازایدا گرتیان. لەکاتی لێکۆڵینەوەدا عەلی سائیب کە سەرۆکی دادگای سەربەخۆیی بوو رووی کردە حەسەن خەیری و گوتی: تۆ لە ئەنقەرە بە جلوبەرگی کوردییەوە دەهاتییە ئەنجوومەن. بەم کارەش پڕوپاگەندەی کوردایەتیت دەکرد.

حەسەن خەیری لەکاتی مەحکەمە کردنەکەیدا لە دادگادا گوتی لەسەر داخوازی مستەفا کەمال بووە کە بە جلوبەرگی کوردییەوە هاتۆتە ئەنجومەن. بروسکەشی بۆ کۆنگرەی لۆزان ناردووە و رایگەیاندووە کە کوردەکان حەز ناکەن لە تورکەکان جیاببنەوە، بەڵام ئەم قسانەی ناو دادگا کاری نەکردە سەر ئەندامانی دادگایەکە و دەستی پێ نەگیرانەوە، بەڵکو بڕیاری خۆیاندا کە حەسەن خەیری و جەلال محەمەدی برازای لەسێدارە بدرێن.

دەشێ حەسەن خەیری لەپێش خنکاندنیدا هەستی کردبێ کە سیاسەتی کەمالییەکان پێچەوانەی کوردانە. لەبەر ئەوە بوو رێزی تەواوی نا لەو کوردانەی خۆیان کردە قوربانی لە پێناوی گەلەکەیاندا و لەبەردەمی پەتی

(*) I. Gid, 5. 188, 190.

سێدارەدا هاواریکرد: ((بژی گەلی کورد، ئەی قوربانییەکانی کوردستان ئێستا وا ئیتر حەسەن خەیری دێتە پاڵتان)).

لە ٢٦ی ئەیلوولی ١٩٢٥ دا دادگای سەربەخۆیی لە دیاربەکر حوکمی لەسێدارەدانی دا بەسەر بوغوس-ی ئاسنگەری کوڕی هاکار کە لە جیمسکیزس لەدایك ببوو، بەهۆی بەشداریکردنی کاریگەرەوە لە راپەڕینی کوردانداو بە تاوانی جاسوسی کردن بۆ بەرژەوەندیی شۆڕشگێڕان لە هاربوت))(*).

بەپێی نووسینی رۆژنامەکانی تورکیا لە کۆتایی ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٥ دا دادگای پارێزگەکانی رۆژهەڵات ٣٧٩ مەسەلەیان دەرهەق بە ١٨٥٥ کەس تەماشا کردووە.

هەر لەو کاتەدا ئەو دادگایە تەماشای ١٣٨ مەسەلەی کردووە سەبارەت بە ٦٩٠ کەس کە ١٢٠ کەسیان حوکمی لەسێدارەدان دراون. لەمانە ٢١ کەسیان ئامادە نەبوون، ١١٦ کەسیشیان بۆ ماوەی جۆربەجۆر بەندکراون و ١٠٤ کەسیشیان دراونە دادگای تر و ئەوانی تریش بێ گوناه دەرچوون(*).

(*) ISTANBUL. 28. 9. 1925.

(*) GAZET. 25. 9. 1925.

بەڵام بەپێی زانیارییەکانی م. ن. دەرسیمی دادگای سەربەخۆیی تەنیا لە هاربوت حوکمی لەسێدارەدانی بەسەر ٤٠٠ کەسی کورددا داوە لە بالو و چەبەق چوور (*).

لێکۆڵینەوەی باری پێکهاتنی کۆمەلایەتی ئەو کەسانەی راکێشی دادگا کران، یان حوکمی مردنیان بەسەرا درا، ئەوە دەردەخات کە ئەوانەی لە ئامادەکردنی راپەڕینەکەدا بەشداریان کردووە ئەو ئەفسەرە کوردانە بوون کەلای تورکەکان خزمەتیان دەکرد. هەروا شێخەکان و خاوەن مولکەکانی زەوی و زار و نوێنەرانی پێشووی پەرلەمانی سوڵتان، هەروا ئەنجومەن و بازرگان و رۆژنامەنووس و مامۆستا و دکتۆری بەیتاڵ و کەسانی تری رۆشنبیری کوردبوون، هەر لەو کاتەشدا بەشداریکردنی توێژە کۆمەلایەتییە جۆربەجۆرەکانی کورد لە راپەڕینەکەدا ئەوە دەسەلمێنێ کە تەنیا خەبات لە پێناوی رزگاربوون لە تەوق و کۆتی تورکەکان هەموویانی یەك خستووە.

شتێکی بەکەڵکە ئەوەش باسبکەین کە ئاشوورییەکان و چەرکەسەکانیش بە ژمارەیەکی کەم شان بەشانی کوردان بەشداری راپەڕینەکەیان کردبوو، بەڵام بەشداریی ئەم کەمایەتییانە لە راپەڕینەکەدا (بەو کەمایەتیەشەوە کە موسڵمان نییە) مانایەکی تایبەتی هەیە و ئەوە دەگەیەنێ کە ئەم کەمایەتییانە لە سیاسەتی تاواندنەوە و شۆڤێنیزمی فەرمانڕەوا تورکە کۆنەپەرستەکان زۆر بێزاربوون.

(*) M. N. Dersimi, Kurdistan Tarihinde. Dersim 5-181.

سەبارەت بـە بەشـداریی کەمـە نەتەوایەتییـەکان لـە راپـەڕینی کوردانـدا ڕۆژنامەکانی تورکیاش هەندێ شتیان نووسی بوو. ڕۆژنامـەی ((حـاکمیتی میللی)) نووسویەتی دەڵێ: ((نەك تەنیا ئاشـوورییەکان، بـەڵکو هـەروەها ئەرمەنییەکانیش چووبوونە پاڵ کوردە راپەڕیوەکان، بـەئامانجی پێکـەوەنانی ئەرمینیایەکی سەربەخۆی یەکگرتوو لەگەڵ کوردستان(*))).

سەرکردایەتی فەیلەقی عەسکەری تورك، لە هەوڵدانێکیدا بـۆ خۆشـکردنی ئـاگری فیتنــەی تایەفەگـەری لــە نێــوان تــورك و کــورد و ئەرمــەن و ئاشوورییەکاندا، بڵاوکراوێکی بەناوچەکەدا پەخـشکرد کـە دەڵـێ: ((شـێخ سەعید کە لەناوچەی غنجدا سەرکردایەتی راپەڕینەکەی کرد. هەروەها لـە بزووتنەوەی ئاشوورییەکانیشدا بەشداربوو، لەلایەن دادگای سـوپاییەوە لـە بەدلیس بەهۆی ناپاکییـەوە بەرامبـەر نیـشتمان تاوانبـارکرا، لای بـەدیل گیراوە ئاشووری و ئەرمەنییـەکان هەنـدێك بەڵگەنامـە دۆزراونەتـەوە کـە هاریکاری شێخ سەعید لەگەڵ ئەرمـەن و ئاشـوورییەکان دەسـەڵمێنن، بـە ئامانجی پێکەوەنانی کوردستانێکی سەربەخۆ. حەزکردن لـە تۆڵەسـەندنەوە لەدژی ئێمە، وای لە ئەرمەنییـەکان کـردووە کـە هـەموو هـەلێك بکەنـە مۆڵەت بـۆ لـەناوبردنی هـەر رەگـەزێك کـە ئەرمـەنی نـەبێ. بەتایبـەتی کوردەکان کە یاریدەیان پێشکەش دەکرێ، ئەوان دەیانـەوێ لەسـەر خـاکی ئێمە و لەسـەر دار و پـەردووی رەگـەزی موسـوڵمان ئەرمینیایـەکی نـوێ

(*) Hakimiyeti Millye 2. 3. 1925.

دروستبکەن. ریشەکێشکردنی ئەو یاخیبووانە لە هەموو شوێنیك بەسەرکەوتوویی جێبەجێ دەکرێ))، سەرۆکی فەیلەقەکە زۆرتر پێی هەڵدەبڕی و داوا دەکا ((سوود لە هەموو هەلێك وەربگیرێت بۆ تێگەیاندنی ئەم راستییە لە دانیشتوان))(*).

لەکاتی سەرکوتکردنی راپەڕینەکەدا کەمالییەکان ویستیان ناکۆکی نەتەوەیی و تایەفەگەری بخەنەوە، ئەمەش بە رێگەی هاندانی موسڵمانەکان بەرامبەر کەمایەتی فەلەکان لە وڵاتدا، بەڵام رابەرانی راپەڕینەکە هەڵوێستێکی جیاوازیان گرتەبەر و کاتێك شێخ سەعیدیان ئاگادارکرد کە هەندێك لایەنگیری ئەو عەزیەتی ئەرمەنەکان دەدەن، بەئاشکرا رایگەیاند: ((هەر کەسێك دەرهەق بە ئەرمەنییەکان خراپە بکات سەختترین سزای دەدرێ)) و رۆژنامەکانی ئەرمەنی رایانگەیاند کە دوای ئەوە هیچ کەس لە ئەرمەنییەکان تووشی خراپە نەبووە و هەروا رێکخراوە ئەرمەنییەکان و کوردەکان لە دەرەوەی وڵاتیش لە دژی سیاسەتی چەوسانەوەی نەتەوەیی لە تورکیادا دەستیان بە لێك نزیکبوونەوە کردووە.

دوای دامرکاندنەوەی شۆڕش و لەناوبردنی سەرکردەکانی، کوشت و بڕ دژی دانیشتوانی کورد و ئەرمەنی دەستپێکرد و سوپای تورکیا کەوتە تاڵان و سوتاندنی دێهات و پیرەمێرد و ئافرەت و منداڵ کوشتن.

(*) Gazet 5. 3. 1925.

ئارمسترۆنگ باری کوشت و بڕو داپلۆسینی کوردانی ئاشکرا کردبوو که نووسیبووی: ((کوردستان کەوتۆتە بەرتینی شمشێر و ئاگر، پیاوانیان کوشت و لەسێدارەدران و دێهاتیان تالآنکرد و سوتاند، ئافرەت و منداڵیان کوشت، پیلانیان بۆ کوردان رێکخست و سەربڕینیان بۆ سازکردن. دڕندایەتی خوێن ڕشتن زۆر لەوە تێپەڕی کرد کە سوڵتان دەرهەق بە یۆنانی و ئەرمەن و بۆلگارەکان کردی .. بەپێی بڕیاری دادگایەکان چۆن بگونجایە و بکرایە کوردەکان لەسێدارەدەدران و دوور دەخرانەوە و بەند دەکران(*)).

هەروا لەو نامانەدا کە کۆمەڵەی ئاشوورییەکان لە ئابی ١٩٢٥ دا بۆ کۆمەڵی نەتەوەکانیان ناردبوو دڕندەیی سوپای تورك و کوشت و بڕیان دەرهەق بە دانیشتوان باس کرابوون(*).

دوای دامرکاندنەوەی راپەڕینەکە، لە سالآنی ١٩٢٥-١٩٢٦ دا سەدان گوند وێرانکران و هەزاران ماڵ سوتێنران و بە هەزاران دانیشتوانی بێ وەی لە ئافرەت و منداڵ و بەساڵاچوو کوژران و ئاوارەکران.

سەرەڕای هەموو ئەمانەش هێشتا باری گوزەرانی گەلی کورد نەکەوتە بەرچاوی رێکخراوە جیهانییەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان، ئەمەش بانگەوازێکە لەو بانگەوازانەی کە لەلایەن پیاوانی ناوداری کوردەوە بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان نێردراوە. ئەم بانگەوازانە لەلایەن نیشتمانپەروەری

(*) H. C. ARMSTRONG Grey Welf, Mustafa Kamal P. 26.

(*) Asia Francase Paris 1926, 238. P.86.

ناسراوی کورد (ئەحمەد عەلی حاجی سەبری)یەوە لە رۆژی ٢٥ی تەمووزی ١٩٢٥ دا بەکۆمەڵەی نەتەوەکانی پێشکەشکردووە.

((... ئەوا دوو مانگ تێپەڕبوو کە خوێن وەك سیلاو لە وڵاتەکەماندا دەڕژێت و گەلی کورد لەژێر باری زۆرداری بەربەرییەکاندا دەناڵێنی پاش ئەوەی کە نەیتوانی لەوە زیاتر شان بداتە بەر زوڵم و زۆرداری و چەوسانەوە ناچاربوو پەنا بەرێتە بەر چەك تا بە ئازادی چارەنووسی خۆی بگرێتە دەست، ئەو خەباتەی دەستمان داوەتێ مانەوەمان لە دوا رۆژدا زامندەکات و هەر لەسەر خەبات درێژە دەدەین تا بەتەواوی گەلەکەمان لەژێر دەستەی حکومەتی ئەنقەرا رزگاری دەبێ، گەلی کورد خۆی گەلێکی ئارییە و لەرووی سەرچاوەی پەیدابوون و خوونەریت و زمانەوە هیچ پەیوەندی لەگەڵ تورکەکاندا نییە. گوێپێنەدانی حکومەتەکانی رۆژئاوا هانەی حکومەتی ئەنقەرا دەدات کە سیاسەتی لەناوبردن و قەڵاچۆکردن دژی گەلی کوردمان پەیڕەو بکەن. ئەو سیاسەتەی کە سەرکەوتووانە دەرهەق بە ئەرمەن پەیڕەویان کرد. بزووتنەوەکەمان سروشتێکی ئاشکرای نەتەوەیی هەیە، گەلی کوردمان لە کۆمەڵەی نەتەوەکان و گەلانی پێشکەوتوو داوا دەکات یارمەتی بە کار و خێراو بەپەلەی بدەن. دەست تێوەردانی دەوڵەتانی رۆژئاوا نەك تەنیا ئەرکێکی مرۆڤ دۆستانەیە و بەس بەڵکو هەروەها

پێداویستێکی سیاسیشە چونکە بەلای گەلی کوردەوە زامنی ئاشتییە لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا))[*].

بەڵام کۆمەڵەی نەتەوەکان وەڵامی هیچ یەکێك لەم بانگەوازانەی نەدایەوە کە ئاڕاستەی کران، لەمەش زیاتر کۆمەڵی نەتەوەکان لە تەمووزی ١٩٢٥ دا بڕیارێکی دەرکرد تەماشای پڕۆتیستی کوردەکان نەکات و لەدژی ئەو کاروکردەوانەی حکومەتی تورکیا نەوەستێ کە ڕووبەڕووی کوردە ڕاپەڕیوەکانی کوردستانی تورکیا دەیکات.

دامرکاندنەوەی دڕندانەی ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٥ و لەسێدارەدانی زۆر لە ڕابەرانی بووە مایەی بێزاری و پڕۆتیستێکی زۆری خەڵکی کوردستانی خواروو.

بۆ نموونە لە ڕۆژی ٢٦ی تەمووزی ١٩٢٥ دا کوردەکان کۆبوونەوەیەکی جەماوەرییان لە باخچەی (مود) لە بەغدا سازکرد بۆ دەربڕینی بێزاری بەرامبەر دڕندەیی کاربەدەستانی تورکیا بەرامبەر کوردەکان.

بەشدارانی ئەو کۆبوونەوەیە بروسکەیان بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان و حکومەتی دەوڵەتە گەورەکان نارد و داوایان لێکردن کە یارمەتی کوردانی

(*) GAZET 29. 6. 1925.

تورکیا بدەن(*). هەروا کوردانی سلێمانی و کەرکوك و هەولێر و شارەکانی تری کوردستانی عێراق بێزارییان دەربڕی، بەڵام کوردانی عێراق و ئێران نەیانتوانی یارمەتییەکی کاریگەر بە کوردانی تورکیا پێشکەش بکەن.

راپەڕینەکەی شێخ سەعید کارێکی زۆر قووڵی کردە سەر مێژووی گەلی کورد، ئەمەش بەڕوونی لە ئەدەبی کورددا دەردەکەوێ، بەتایبەتی لە داستانە بەناوبانگەکەی شاعیری ناوداری کورد پیرەمێرددا. لەم داستانەدا شاعیرەکە حکومەتی تورکیای شوبهاندووە بە ((مەکینەیەك کە ئەگەر بە خوێنی گەلی کورد چەورنەکرێ لە کوردستاندا توانای کارکردنی نابێ)).

(*) رۆژنامەی (ژین): ژمارەی رۆژی ١٩٦١/٥/٢٢، لە کتێبەکەی دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد (بزووتنەوەی رزگاریخوازی نیشتمانی کورد لە کوردستانی تورکیا) وەرگیراوە.

سروشتی ڕاپەڕینەکە

ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعید چ لەبارەی فراوانی، یان لەڕووی ڕێکوپێکییەوە لە مێژووی گەلی کورددا نموونەی نەبووە. لێکدانەوەی هۆیەکانی ئەم ڕاپەڕینە، لە ڕۆژنامەکانی تورکیا و ڕۆژنامەکانی ڕۆژئاوادا ناکۆکی و دەمەقاڵە و گفتوگۆیەکی زۆری بەرپاکردبوو. ئەم بیروڕایانە لەسەر بنەچەیەکی زانستی دانەڕێژرابوون، بەڵکو هەوەسی سیاسییە سەرگەرمەکانیان پیشاندەدا کە لەبارەی ڕاپەڕینەکەی کوردانەوە نووسیبوویان و لەپێش هەموو شتێکەوە لە گۆشەی بەرژەوەندییەکانی وڵات و چین و توێژە کۆمەڵایەتییەکانیانەوە تێهەڵدەچوون.

ڕۆژنامەگەریی تورکیاش لەو قۆناغەدا، دەربارەی هۆیەکان و سروشتی ڕاپەڕینەکە بیروڕایان جیاواز و ناکۆک بوو. هەندێك لەو باوەڕەدابوون کە ڕاپەڕینەکە چەتەگەرییەکی چەند خێلی دڕندەیە. ڕۆژنامەی (تانین) لەم بارەیەوە دەنووسێ: ((ڕاپەڕینەکان خاوەنی بیروڕا و بڕوان، بەڵام ئاخۆ ئەم قەومە وەحشییە کۆچەرانە خاوەنی چ بیروباوەڕ و مەبدەئێکن ... ئەگەر بیروباوەڕ توانای گەیشتنە مێشکی ئەمانەی هەبوایە. هەڵبەت ئەم چەشنە کردەوانەیان نەدەکرد ... لە ئەقڵی ساویلکە و سادە و پووچی ئەمانەدا کە

نەزانین و مێشك پووتی و سوفیگەریی لە بیروباوەڕ و ژێری بێبەش کردوون، لەبەر ئەوە لای ئەمانە تەنیا یەك باوەڕ فەرمانڕەوایە ئەویش تالآن و چەتەگەرییە))(*).

بەپێی بیروڕای دووەم هۆی سەرەکی بەرپابوونی راپەڕینەکە دەمارتوندی ئاینی کوردەکان بوو. ئینسکلۆپیدیای تورکی (واتە موسوعە یان دائرە المعارف-وەرگێڕ) دەنووسێ: ((هەندێك لە سیاسییە خاینەکانی، نۆکەرانی بێگانە ... لەلایەکەوە ئاگری دەمارتوندییان هەڵگیرساند، لەلایەکی تریشەوە بەڵێنیان دابووە چیاییەکان کە خەڵکی شارەکان تالآن بکەن- ئەمانە بوونە هۆی بەرپابوونی راپەڕینەکە))(*).

لایەنگرانی ئەم بیروڕایە دووپاتیان دەکردەوە کە جوتیارەکان دواکەتوون و شێخەکان رابەرێتییان دەکەن، لەناوی خەلیفایەتی و سوڵتانییەوە لەدژی حوکمی جمهوری خەباتدەکەن ... بۆ دەرخستنی راستی ئەم بیروڕایەشیان هەندێ بروبیانوویان دەهێنایەوە کە شێخ و لایەنگرەکانی سەرۆکایەتی راپەڕینەکە دەکەن، لەوەش زیاتر ئەوەیان کردبوو بە قاو کە گوایە نوێنەری میراتگرانی سوڵتانی لێخراوی تورك لە راپەڕینەکەدا بەشدارە. ئەم بیروڕایە تەنانەت شایانی رەخنە لێگرتنیش نییە. پێش هەموو شتێك وەکو لەمەوبەر باسمانکرد، ئەوانەی کاریان بۆ راپەڕینەکە سازکرد شێخەکان

(*) ((Tanin)) 28. 2. 1925.

(*) Hayat Ansi "Lopedisi" Cilt 20, Istanbul, S. 4359.

نەبوون بەڵکو ((کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان)) بوو بە سەرۆکایەتی پیاوانی ناسراو و رۆشنبیری کوردی وەك خالد جبری بەگ کە لە سوپای تورکیدا عەقیدبوو. کەمال فەوزی رۆژنامەنووس و دوکتۆر فوئاد و کەسانی تر، جگە لەوەش دروشمی خەبات بە ناوی ((پەیڕەوکردنی شەریعەتەوە)) دەورێکی دووەمینی هەبوو لەچاو دروشمی سەرەکی راپەڕینەکەدا: ((سەربەخۆیی کوردستان)). جا ئیتر بۆچی دەبێ کوردان بۆ قازانجی خەلیفەکان رابەری بن و لەوەش زیاتر بۆ شەخسی کوڕەکەی سوڵتانی پێشوو عەبدولحەمیدی دووەم؟ جا ئەگەر لە رۆژانی پێشووی رابوردووی دووردا بزووتنەوەی کوردان لەدژی خەلافەت و سەڵتەنەت و ((تورکیای لاو)) هەبووبن، دەبێ بۆچی شتێکی سەیر و سەمەرەبێ کەوا لە چەرخی هۆشیاربوونەوەی ئاسیادا. لە سەدەی شۆڕشەکانی رزگاریخوازیی نیشتمانیدا، کوردیش لەپێناوی رزگاربوون لە چەوساندنەوەی نەتەوایەتیدا راست بێتەوە.

بەشێوەی گشتی رۆژێك لە رۆژان دەمارتوندی ئایینی لە رەوشتی کوردەکان نەبووە. گەلێك لە خێلە کوردەکان هەر بە رواڵەت باوەڕیان بە ئایینی ئیسلام هێنابوو. هەروا مەزهەبەکانی ئیسلام یەکەجار لەناو کوردەکاندا پەرەی سەند. هەندێك لەو هۆزانەی ئیسلام نەبوون لە بزووتنەوەی راپەڕینەکاندا بەشداربوون وەك یەزیدییەکان و زازاییەکان و هی تر. ئەم ئایینانەی کە بەشێکی زۆری باوەڕی دیان و بتپەرستیان تێدایە، بەزۆری لەدژی یەکتری بوون. مێژووی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد ئەوە

دەسەلمێنی کە کوردەکان هەمیشە خەباتیان کردووە لەدژی دەسەڵاتی سوڵتان و دەزگایەکەی، ئەو دەزگایەی کە بە درێژایی چەندان سەدە سیاسەتی چەوسانەوەی لە دژیان پەیرەو دەکرد، هەموو ئەمانە ئەوە دەسەلمێنن کە خەلیفە و سوڵتانەکان شتێکی وایان نەدا شایانی باس بێ.

گێڕانەوەی سوڵتانێتی ئەرستۆکراتی مانای بوژاندنەوەی دەوڵەتی نێوەندیی بیروکراتی بوو، کە مافی نەتەوەکانیتری پشت گوێ خستبوو. ئەمەش بەلای کوردەکانەوە سیاسەتی چەوسانەوە و نەبوونی مافە نەتەوەییەکان بوو.

بێگومان، لەژێر دروشمی رێزگرتنی ئیسلامدا. رابەرانی کورد هەوڵیاندا دەسەڵاتی شێخەکان بەکاربێنن. بۆ ئەوەی بیکەنە دروشمێك بۆ بیروباوەڕی نەتەوە پەروەرییان. لەبەر ئەوە توانییان پشتگیری موسڵمانەکان لە وڵاتدا بە تورکەکانیشەوە زامنبکەن. لێرەدا دەبێ ئەوەمان لەبەر چاو بێ کە لە تورکیای دواکەوتوودا، بەتایبەتی لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵات و باشووری رۆژهەڵاتدا کە جیاوازی چینایەتییان تێدا ئاشکرا نەبوو. بەتایبەتی لەناو کۆمەڵی کوردەواریدا دەکرا بزووتنەوەی نیشتمانی کورد بە پەردەیەکی ئایینی داپۆشرێت. هەموو ئەم راستییانە ئەوە دەسەلمێنن کە دروشمی ((رزگارکردنی ئایین)) لە کەمالییەکان، لەلایەن راپەڕیوەکانەوە تەنیا وەك تاکتیك بۆ خەباتی سیاسی و نەتەوەییان بەکاردەهێندرا. هات و هاواری رۆژنامە رەسمییەکانی تورکیا دەربارەی ئەوەی راپەڕینەکەی شێخ سەعید کۆنەپەرستانەیە بە گوێی کەسدا نەدەچوو بەشێکی کەم نەبێ. ئەو رۆژنامانە بە هەموو شێوەیەك هەوڵیان دەدا بزووتنەوەی نیشتمانی کورد

بەدناو بکەن. ئەمەش شتێکی ئاسایی بوو، چونکە کەمالییەکان مەسەلەی کوردیان بەکارهێنا و راپەڕینەکەی کوردیان لەبەردەمی رای گشتی وڵات و دەرەوەیدا سووک دەکرد و بەزۆر ناتۆرە ناویان دەبرد وەك: دواکەتوویی کۆنەپەرستی، دڕندەیی، تاڵان و برو، دەمارگیری ئایینی و شتی وا.

دواجار، بیروڕای سێیەم، کورتەی ئەم بیروڕایەش ئەوەبوو کە راپەڕینەکە دەستکردی بێگانەیەو، بەتایبەتی دەستکردی ئینگلیزەکانە، دیارە پەسەندکردنی ئەم چەشنە لاف لێدانە گەلێك مەرجی پێدەوێ. لەم بارەیەوە وتاردانی نوێنەری حزبی پێشکەوتووی کۆماری رەشید پاشای نوێنەری ئەرزڕۆم بۆ رۆژنامەکانی تورکیا لە ٢٦ی شوباتی ساڵی ١٩٢٥ دا سەرنج رادەکێشێ: ((...... دەربارەی چیرۆکی دەست تێوەردانی بێگانە، من باوەڕناکەم راست بێ چونکە غینج و موش زۆر لە سنوورەوە دوورن. جا ئەگەر راپەڕیوەکان پشتیان بە یارمەتی دەرەوە ببەستایە ئەوا دەبوو لەناوچەکانی نزیك سنووردا جموجۆڵیان بکردایە و لەگەڵ خێڵەکانی ئەم ناوچانەدا یەکیان بگرتایە کە دەستەڵاتی بەڕێوەبەری تورکیای تێدا نییە))(*).

بەجۆرە دەردەکەوێ کە راپەڕینەکە بە هاندانی دەرەوە بەرپا نەبوو، بەڵکو لە ئەنجامی هەندێك هۆی کاریگەر و هەمیشەیی ناوخۆدا بەرپاکرا. یەکێك لەو هۆیانە لەو بەڵگەنامانەدا دەردەکەوێت کە ناشد حەقی پەیامنێری

(*) B. Cemal, Seyh Sait Isyani. S. S. 2.

ڕۆژنامەی ((وقت)) لە دیاربەکر کۆی کردوونەوە. ئەوەبوو ناوبراو سەرنجی کۆبوونەوەکانی دادگای سەربەخۆیی دەدا. لە وتاری نوێنەری گشتیدا بۆ بەرگریکردن وەکو ئەو پەیامنێرە وەریگرتووە و وتراوە: ((هۆیەکان و سەرچاوەی ئەم شۆڕشەی دوایی، کە لە ویلایەتەکانی ڕۆژهەلاتی نیشتمانی تورکیای نەمرمان بەرپاکرا، هیچ شتێکی لەوانیتر جیاواز نییە کە لە بوسی و غیر و تفوفین لەمێژە ڕوویانداوە. ئەو نەریت و ئامانجانەی لە شۆڕشی کوردەوە هەلّدەقولّێن هەر ئەو نەریت و ئامانجانەن کە بوونە هۆی جیابوونەوەی سوریا و فەلەستین)).

هەروا سەرۆکی دادگای سەربەخۆیی لە وتاری کۆتاییدا بۆ تاوانبارانی بە لەسێدارەدان یان کاری سەختی هەمیشەیی حوکم دران گوتی:

((هەندێکتان خراپی دام و دەزگای بەڕێوەبەری حکومەتی کردە بیانوو بۆ بەرپاکردنی ڕاپەڕین، هەندێکیشتان بەرگرییان لە خەلافەت کرد، بەلاّم هەر هەمووتان لە یەك مەسەلەدا ڕێککەوتبوون: کە ئەویش کوردستانێکی سەربەخۆییە))(*).

ئا بەم شێوەیە نوێنەرانی دەزگای بەڕێوەبەریی تورك خۆیان بە هەرحالّ ناچار بوون دان بە نیوەی ڕاستیدا بنێن سەبارەت بە هۆیە ڕاستییەکانی بەرپابوونی ڕاپەڕینەکەی کوردان.

(*) لەم کتێبە وەرگیراوە:

L. Rambout. Les Kurdes etlec, droit, Paris, 1977, P. 27.

سەرەڕای ئەمەش ئاخۆ دەتوانرێ ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعید بە ڕاپەڕینێکی نەتەوەیی بەرفراوانی کورد دابنرێت؟ ئەگەر بەشێوەیەکی گشتی بڕوانینە هەموو بەشەکانی کوردستان، ئەوا وەڵامەکە بە چەشنێکی سەلبی دەبێ، چونکە ڕاپەڕینەکە لەلایەن ڕابەرانی کوردی دەرەوەی تورکیاوە، لەلایەن ڕابەرانی وەك ئیسماعیل ئاغای سمکۆ، شێخ مەحموودی حەفید و ئەوانیترەوە پشتگیری لێنەکرا و یارمەتی نەدرا. سەرەڕای ئەمە تەنانەت هەندێك لە خێڵەکانی کوردستانی تورکیاش وەك خێڵی لولان، فورمیك و کوردەکانی دەرسیم و هەندێکی تر پشتگیری ڕاپەڕینەکەیان نەکرد. لەوەش زیاتر بەشێکیان هاوشانی کاربەدەستانی تورکیا ڕاوەستان. ئا لێرەدا تاڕادەیەك جیاوازی ئایینی و مەزهەبی نێوان خێڵەکان دەوری هەبوو، بەڵام هۆی سەرەکی ئەوەبوو زۆریان. بۆ نموونە وەکو کوردەکانی دەرسیم باوەڕیان بە توانای سەرکەوتنی ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعید نەبوو، لەبەرئەوە حەزیان نەدەکرد خۆیان بخەنە مەترسی و تالووکەوە. یەکێك لە تراژیدیای بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد نەبوونی کاری هاوبەشی یەکگرتووی نێوان سەرکردەکانیەتی، کە بەدوای بەرژەوەندی خۆیاندا ڕۆیشتوون، واتە بزووتنەوەیەکی نیشتمانی یەکگرتوو پێکنەهاتبوو. ویڕای ئەوەش دەتوانرێ و بەڵکو پێویستە ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعید بە ڕاپەڕینێکی میللی دابنرێت، چونکە زۆربەی کوردەکانی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵات و هەموو توێژە کۆمەلایەتییەکانی ناو کۆمەڵی کوردەواری بەشدارییان تێداکرد. لە جوتیارەوە تا ڕەوەندەکان و نوێنەرانی بورژوای

بازرگـان و شـێخەکان و ئاغاکـان و ڕۆشـنبیرانی عەسـکەری و مـەدەنی و تەنانەت حەماڵەکانی ئەستەمبۆڵیش دیارە بەشداریکردنی ئەم توێژانە لـەم بزووتنەوەیەی کورددا بە تەنیا لەبەر ئامانجی نەتەوەیی نەبوو، بەڵکو هەروا ئامانجی خۆیشی تێدابوو، بەڵام ئەمە ڕێگەی لێنەگرتن کە ریزەکانی خۆیان یەکخەن تا پاڵەوانانە لە پێناوی سەربەخۆیی کوردستاندا بمرن. لەبەر ئەمـە بێ گوێدانە ئامـانجی چـینایەتی تەنگەبـەری دەرەبەگـە گـەورە کوردەکـان ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعـید وەکو ڕاپەڕینەکانی پێشووتری کوردان و ئەوانی دواییشی خاسیەت و سروشتێکی ڕزگاریخوازانەی هەبوو.

سەرنجێکی پێویست لە وەرگێڕی کوردییەوە

ئیحسان نوری پاشا لە یادداشتەکانی خۆیدا نووسیویەتی دەڵێ: ئەم زاتانەی خوارەوە لە ٧ی نیسانی ١٩٢٥ دا لەگەڵ شێخ سەعید لە شاری دیاربەکر لەسێدارە دران:

١- د. فوئاد
٢- بالولی عالی رەزا
٣- شێخ شەریف
٤- شێخ عەبدوڵڵا
٥- سرمانلی حسێن
٦- تبجیکلی حسێن
٧- بالآزادە بەهائەدین
٨- شێخ ئیبراهیم
٩- چاباقچورلی تەیب
١٠-جورملی حاجی حسێن
١١- شەریف عەبدولرەحیم
١٢- توفیق ئاغا
١٣- کەمال فەیزی بەدلیسی
١٤- شێخ عەبدولقادر نەهری.

خوێنەری خۆشەویست!

ئەم لیستەیەی یادداشتەکەی ژەنەڕاڵ ئیحسان نوری پاشا کە هەندێك جیاوازە لەگەڵ ئەوەی لە کتێبەکەی د. حەسرەتیاندا هاتووە، بە مەبەستی سەرنجدان و لێکۆڵینەوە نووسیمان و هیواداریین لە دوارۆژا لەم رووەوە هەندێ زانیاری راست و رەوان بڵاوبکەینەوە....لەگەڵ سوپاس.

لیستی تەواوی ناوەکان

ئیسماعیل ئاغا سمکۆ.

شێخ ئیسماعیل (برای شێخ سەعید).

ئەنیس بەگ.

ئیسماعیل حەقی.

ئیسماعیل (رائیدی تەقاویتکراو).

شێخ ئیسماعیل (جزیری).

ئەحمەدی عەلی حاجی سەبری.

شێخ ئەیوب.

ئارمسترۆنگ.

باڤی نازێ.

باڤی شیرین.

بەیتار نوری (دێرسیمی).

بەحری.

بوزان ئاغا.

بابۆ.

بەحری ئەمین (رائیدی تەقاویتکراو).

بوغوس (ئاسنگەر).

پیرەمێرد (حاجی تۆفیق).

تەیمور ئاغا.

جەمیل بەگ (وەزیری ناوخۆ).

جەمال (مەلا - مامۆستای سەرەتایی).

جەلال دەباغ.

حەسرەتیان. م. دکتۆر.

حوسەین بارزانی.

حەسەن خەیری.

حوسنی ئەفەندی (ملازمی یەکەم).

حەسان (فەقێ).

حەسەن (حاجی).

حەتۆ.

حاجی ئاختی (پارێزەر).

حەمید.

حوسێن.

خالد جبری بەگ (عەقید). خالد جبران بەگ.

خالد حوسنی بەگ (خالد حەسەنان بەگ).

خۆجە عەسکەری.

خالد عەبدولحەمید (حاجی).

دیو ئۆغلۆ حسێن.

رەئووف بەگ.

رەجەب بەگ (بەکر)- وەزیری بەرگری.

رەشید ئاغا.

رەشید (چەرکەسی).

شێخ سەعیدی شێخ مەحموودی شێخ عەلی (نەقشبەندی).

سەعید رەزا.

شێخ سەراج.

سلێمان.

شێخ شیڤێ.

شمسەددین خالد حەسەنان بەگ.

شەوکەت.

سری بەگ.

سالح بەگ.

حاجی صادق.

شێخ تاهیر (برای شێخ سەعید).

شێخ عەلی سەبتی.

عەلی رەزا (عالی رەزا).

سەید عەبدولقادر نەهری.

شێخ عەبدولرەحیم.

عومەر فارو.

عیسمەت پاشا.

عەلی جەمال (میراداجی) پارێزەر.

شێخ عەبدولرەحمان.

شێخ عەبدوڵڵا.

عەلی کەمالی برای گوجوك محەمەد ئەفەندی.

عوسمان نوری.

عەباسی کوڕی شێخ سەعید.

عیسمەت ئینۆنۆ.

عەلی فوئاد پاشا.

شێخ عەبدوڵڵا (میلیکانی).

مەلا عەلی ئیمام.

شێخ عەبدوللەتیف (جەزیری).

عەبدولمەجید (داواکاری گشتی لە مەلازگرد).

عەلی سائیب. عەبدولحەمیدی دووەم (سولتان).

شێخ غالب.

فەرید پاشا (وەزیری پێشووی جەنگ).

فەوزی پاشا (چەقماق) سەرۆکی ئەرکان.

فەتحی بەگ (سەرۆکی حکومەت).

فەرەیدون فیکری بەگ (نوێنەری دەرسیم).

دکتۆر فوئاد بەگ.

قاسم جبران.

قاسم (رائیدی تەقاویتکراو) (فارتو).

کازم قەرەبەکر پاشا.

کازم پاشا (ئوربای).

کوسیل پاشا (سەرۆکی کەنیسە).

کیلیچ عەلی.

کەمالەدین سامی پاشا (ژەنەڕاڵ).

کورعەبدوڵڵا سعادی.

کەمال فەوزی.

کامل.

دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد.

گوچەك محەمەد خولیۆس ئەفەندی.

شێخ مەحموودی حەفید.

حاجی موسا.

شێخ مەحموود شێخ عەلی.

شێخ مەحموود.

مستەفا کەمال (ئەتاتورك).

مستەفا عاسم (ملازم).

شێخ محەمەد رەشید.

محەمەد سەعید نەقشبەندی (شێخ سەعید).

محموود عیزەت بەگ - وەزیری دادپەروەری.

محەمەد ئاغا.

سەید محەمەد نەهری.

محەمەد.

محەمەد موکری (ملازم).

موفتی بەگ (سەرۆکی دادگا).

مەقسوود.

نایف.

نیازی (فەرمانبەری تەندروستی).

ناشد حەقی.

نیعمەت.

نەجیب ئاغا.

نازم پاشا.

یوسف زیا.

یوسف.